STEFAN DZIEWULSKI

STATYSTYKA
projektu rządowego o wyodrębnieniu
CHEŁMSZCZYZNY
w świetle krytyki.

WYDANE STARANIEM
Redakcyi „EKONOMISTY."

Rogoziński.

SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNI
E. WENDE i S-ki (T. Hiż i A. Turkuł).
WARSZAWA. 1910.

STATYSTYKA
projektu rządowego o wyodrębnieniu
CHEŁMSZCZYZNY
w świetle krytyki.

STEFAN DZIEWULSKI

STATYSTYKA
projektu rządowego o wyodrębnieniu
CHEŁMSZCZYZNY
w świetle krytyki.

WYDANE STARANIEM
Redakcyi „EKONOMISTY."

SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNI
E. WENDE i S-ki (T. Hiż i A. Turkuł).
WARSZAWA. 1910.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku
FUW0472689

DRUK TOW. AKC. S. ORGELBRANDA S-ów.

K-92/77/82441

„Wytworzona nowa gubernia, według swego składu ludności, będzie niewątpliwie gubernią rosyjską (czy rusińską?—w oryginale użyto słowa „russkoju"), nie odróżniającą się niczem pod tym względem od najbliższych gubernii kraju Zachodniego t. j. gubernii Grodzieńskiej i Wołyńskiej".

Powyższe twierdzenie wygłaszają autorowie projektu rządowego o wyodrębnieniu Chełmszczyzny, jako konkluzyę po podaniu statystyki wyznaniowej ludności, zamieszkałej na terytoryum, mającem uledz odcięciu. Statystyka ta w ogólnym swym wyniku określa, że cyfra ludności katolickiej ma wynosić 310.677 osób, ludności prawosławnej— 304.885 osób, żydowskiej— 114.410 osób, pozostałe wyznania — 28.436 osób, ogółem zaś cała ludność projektowanej gubernii ma wynosić jakoby 758.408 osób.

Projekt rządowy wyłączenia Chełmszczyzny określa terytoryum i stosunek wyznaniowy ludności w granicach projektowanej gubernii Chełmskiej w sposób następujący:

Z gubernii Siedleckiej wyłączone być mają następujące miejscowości:

1) Z powiatu Konstantynowskiego gminy: Bohukały, Rokitno, Janów, Pawłów, Zakanale, Swory, Huszlew i Witulin z ludnością:

prawosławnych			7.119
katolików	przed ogłoszeniem ukazu o tolerancyi religijnej	7.952	24.070
	po ukazie	16.118	
Żydów			5.696
Razem			36.885

Prócz tego z tegoż powiatu:

			praw.	katol. przed ukaz.	katol. po ukazie	
z gminy	Hołowczyce	wieś Sierpielice	31	7	360	
„	„	„ Barsuki	366	—	314	
„	„	„ Groszki	90	13	220	
„	Kornica	„ Kornica	99	20	905	
Razem			586	40	1.799	2.425
				1.839		

Ogółem więc z powiatu Konstantynowskiego odłączonych będzie:

prawosławnych			7.701
katolików	przed ukazem	7.992	25.909
	po ukazie	17.917	
żydów			5.696
Ogółem			39.310

2) Cały powiat Bialski z ludnością:

prawosławnych			25.998
katolików	przed ukazem	13.411	36.940
	po ukazie	23.529	
żydów			25.504
protestantów			417
Ogółem			87.859

3) Z powiatu Radzyńskiego: gminy Żerocin i Zahajki z ludnością:

prawosławnych			2.198
katolików	przed ukazem.	920	5.594
	po ukazie	4.674	
żydów			482
protestantów			220
Razem			8.494

Prócz tego części następujących gmin: gmina Jabłoń z wyjątkiem wsi Kolano; z gminy Tłuściec wieś Łukowisko; z gminy Szostka wsie: Szostka, Worsy, Wólka Łużycka; z gminy Brzozowy Kąt wieś Rudno z ludnością:

prawosławnych			1.324
katolików	przed ukazem.	267	7.325
	po ukazie	7.058	
żydów			180
protestantów			112
Razem			8.941

Ogółem więc z powiatu Radzyńskiego:

prawosławnych			3.522
katolików	przed ukazem.	1.187	12.919
	po ukazie	11.732	
żydów			662
protestantów			332
Ogółem			17.435

4) Z powiatu Włodawskiego: gminy Włodawa, Wola Wereszczczyńska, Wyryki, Hańsk, Horodyszcze, Krzywowierzba, Opole, Ostrów, Romanów, Sobibór, Turno, Uścimów z ludnością:

prawosławnych			43.670
katolików	przed ukazem.	15.399	32.615
	po ukazie	17.216	
żydów			15.303
protestantów			4.860
Razem			96.448

Prócz tego z gminy Tyśmienica wieś tej samej nazwy i wsie: Białka, Bednarówka, Ugnin i Chmielew z ludnością:

prawosławnych			1.689
katolików	przed ukazem.	421	1.242
	po ukazie	821	
Razem			2.931

Ogółem więc z powiatu Włodawskiego:

prawosławnych		45.359
katolików	przed ukazem. 15.820	
	po ukazie . . 18.037	33.857
żydów		15.303
protestantów		4.860
Ogółem		99.379

Z *gubernii Lubelskiej* mają być wyłączone:

1) Z powiatu Lubartowskiego część gminy Ludwin (wsie Dratów, Kaniawola, Ludwin, Kobyłki, Szczecin) z ludnością:

prawosławnych		1.678
katolików	przed ukazem. . 402	
	po ukazie . . . 29	431
Razem		2.109

2) Z powiatu Chełmskiego gminy: Bukowa, Wojsławice, Żmudź, Krzywiczki, Olchowiec, Pawłów, Rakołupy, Rejowiec, Swierze, Staw, Turka, Cyców i część gminy Siedliszcze (wsie: Siedliszcze, Mogilnica, Janowice, Dobromyśl, kolonia Brzeziny i miasteczko Siedliszcze) z ludnością:

prawosławnych		60.532
katolików	przed ukazem 37.566	
	po ukazie. . 4.628	42.204
żydów		16.646
innych		22.134
Razem		141.516

3) Z powiatu Krasnostawskiego: części następujących gmin: (z gminy Łopiennik: wsie: Łopiennik Ruski, Dobryniew i Stężyca; z gminy Rudko wsie: Bzite, Wincentów, Wierzchowiny, Żdanne, Zagroda, Krupe, Krupice, Kostulin; z gm. Czajki wsie: Anielpol, Brzeziny, Bończa, Drewniszcze, Wólka Kraśniczyńska, Kraśniczyn, Stara Wieś, Olszanka, Zalesie i Aleksandrów Kraśniczyński) z ludnością:

prawosławnych		6.171
katolików	przed ukazem. 2.368	
	po ukazie . . 1.932	4.300
Razem		10.471

4) Z powiatu Zamojskiego gminy: Wysokie, Zamość, Skierbieszów, Łabunie i Suchowola i części gmin (z gminy Stary Zamość wsie: Wisienki, Sulmice, Monaster, Zabytów; z gminy Mokre wsie: Lipek, Białowola, Wólka Weprecka; z gminy Zwierzyniec wsie: Kosobudy, Topolcza, Turzyniec; z gminy Terespol wieś Lipowiec; z gminy Radecznica wsie: Trzęsiny i Czarnostok) z ludnością:

prawosławnych		10 198
katolików	przed ukazem. 27.668	
	po ukazie . . 8.587	36.255
żydów		8.292
Razem		54.745

5) Cały powiat Hrubieszowski z ludnością:

prawosławnych		67.838
katolików	przed ukazem 32.970	
	po ukazie. . 5.744	38.714
żydów		25.014
innych		693
Razem.		132 259

6) Z powiatu Tomaszowskiego gminy: Tomaszów, Majdan Górny, Komarów, Jarczów, Rachanie, Czerkasy, Telatyn, Poturzyn, Kotlice, Tyszowce i część gminy Tarnowatka z ludnością:

prawosławnych		44.887
katolików	przed ukazem. 34.732	
	po ukazie . . 2.876	37 608
żydów		13 293
Razem		95.788

7) Z powiatu Biłgorajskiego miasto Biłgoraj i gminy: Babice, Biszcza, Wólka Różaniecka, Księżpol, Górny Potok, Tarnogród, Krzeszów i części gmin (z gminy Huta Krzeszowska wsie: Harasiuki i Ryczki; z gminy Łukowa wsie: Borowice, Pisklaki, Chmielek, Szostaki, Szarajewka, Kozaki, Mariarz; z gminy Majdan Sopócki wsie: Hamernia, Grabowica, Majdan Sopócki, Nowiny, Ośrodek, Rybnica, Sosice, Róża, Ciotusia Nowa, Ciotusia Stara; z gminy Sól wsie: Sól, Zagrody Drzeźniańskie, Drzeźnia Solska, Rogale, Ruda Solska, Łazory, Majdany, Stary i Nowy i Smólsko; z gminy Puszcza Solska wsie: Puszcza Solska, Dyle, Rapy Bojarskie, Rapy Dylańskie, Bojany, Ignacówka, Cyncynopol, Rożnówka, Kajetanówka, Wola) z ludnością:

prawosławnych		30 997
katolików	przed ukazem. 38.408	
	po ukazie . . 3.132	41.540
żydów.		5.00
	Razem . . .	77.537

W ten sposób terytoryum gubernii Chełmskiej obejmowałoby dwa całe powiaty (Bialski i Hrubieszowski) z 28 gminami, 56 całych gmin, wyciętych z dziesięciu powiatów oraz 24 gminy niecałe.

Nawet powierzchowny rzut oka na te cyfry, przytoczone tu w takiem ugrupowaniu i układzie, w jakiem je podaje projekt rządowy, pozwala skonstatować, że stosunek prawosławnych do ogółu ludności w projektowanej gubernii Chełmskiej nie wykazuje bynajmniej przewagi tego wyznania (stanowi ona 38% ludności). To też w motywach projektu, które przekonać mają czynniki prawodawcze w państwie o konieczności i pożytku wyłączenia gubernii Chełmskiej (szczególniej dla Królestwa Polskiego w związku z projektowanem wprowadzeniem samorządu), nigdzie nie położono specyalnego nacisku na przewagę wyznania prawosławnego w Chełmszczyźnie. Obszerny tylko historyczny wstęp do projektu, w którego krytyczną ocenę nie mamy zamiaru się wdawać, uzasadnia pogląd, iż gubernie Lubelska i Siedlecka w większych swych częściach są krajem „odwiecznie rosyjskim", w zachodniej części już bezpowrotnie spolonizowanym, we wschodniej zaś upadającym pod brzemieniem agresywnej walki, jaką polskość i katolicyzm systematycznie i z zaciekłością prowadzą. Projekt więc obok „ułatwienia wprowadzenia do Królestwa Polskiego samorządu" ma na celu — wesprzeć w tej walce słabszych i zachować dla kościoła prawosławnego i narodowosci rosyjskiej to, co jeszcze dla nich zachowane być może. Wyłączeniu więc podlegać mają te miejscowości, w których bądź to przeważa wyznanie prawosławne, bądź też przeważa język rosyjski, świadczący o przynależności narodowej ludności. W ten sposób obok kryteryum religijnego, które, pomimo całej sztuczności wykrojonego terytoryum gub. Chełmskiej, zawiodło, znajdujemy kryteryum narodowe, a ściśle mówiąc narodowościowe.

Daremnie jednak szukalibyśmy w projekcie danych lub bodaj nawet odsyłaczy do źródeł, z jakich zaczerpnięte zostały dane statystyczne, na podstawie których dokonano wyliczeń wyznaniowych. Ton tylko projektu zdaje się mówić, iż są one bezsporne. W każdym bądź razie stwierdzić należy, że w projekcie niema wzmianki nawet o tem, z jakiego okresu czasu dane statystyczne posłużyły do wyliczeń.

Tembardziej niema w projekcie żadnych danych, na podstawie których możnaby sprawdzić rozpowszechnienie języka rosyjskiego na terytoryum projektowanej gubernii, a przez to samo skonstatować, że wytknięta granica ma na celu li tylko odgraniczyć od Królestwa miejscowości, z przeważającą ludnością prawosławną albo rosyjską.

Należy nadmienić, że statystyka urzędowa, reprezentowana w kraju naszym przez Warszawski Komitet Statystyczny, nie uwzględnia statystyki językowej, nie uwzględnia również statystyki wsi i za najmniejszą jednostkę terytoryalną przyjmuje gminę; wobec tego statystyk, chcący sprawdzić czy zestawić podane w projekcie rządowym cyfry, jest zupełnie pozbawiony materyału rzeczowego.

Konkluzyę ogólnę, jaka nasuwa się po pierwszem, pobieżnem zapoznaniu się z projektem rządowym, można sformułować w sposób następujący: projekt rządowy usiłował oprzeć się na wynikach statystyki wyznaniowej, aby podstawa ta mogła stanowić kryteryum przy ścisłem skreślaniu granic nowego terytoryum.

Usiłowania te chybiły najzupełniej, gdyż ogólne zestawienie statystyki ludności wyodrębnionego terytoryum wykazało na ogólną cyfrę ludności 758.408 głów zaledwie 304.885 prawosławnych t. j. 38% ogólnej cyfry ludności.

Wówczas projekt usiłował położyć nacisk na kryteryum narodowościowe i dawał do zrozumienia, że kryteryum to dałoby się określić przy pomocy języka macierzystego ludności (Muttersprache). Twierdzenia swego wszakże projekt nie poparł żadnemi cyframi i nie przedstawił żadnej statystyki, którąby usprawiedliwiała zaliczenie tych lub innych miejscowości do terytoryum przyszłej gubernii. Zresztą, ponieważ, jak to zobaczymy niżej, projekt rządowy oparł swe wywody cyfrowe na pracy statystycznej p. Francewa, będziemy mieli możność bliższego zapoznania się z temi cyframi i wówczas przekonamy się, że p Francew nie był w stanie podać żadnej statystyki narodowościowej. Nie jest to zresztą nic dziwnego, gdyż statystyka ta w państwie rosyjskiem nie jest zbieraną, a wogóle jest zagadnieniem nader zawiłem i trudnem, tak. że i inne państwa, jak np. Niemcy, nie mogą pochlubić się dobrą statystyką narodowościową. Pomijamy już tę okoliczność, że względy polityki państwowej wywołują nie-

kiedy specyalne trudności w dziedzinie tej właśnie gałęzi badań statystycznych.

Należy więc sobie postawić pytanie, co stanowiło główne, zasadnicze kryteryum dla autorów projektu i czem kierowali się oni, gdy jedne miejscowości pozostawiali przy Królestwie, inne zaś włączali do terytoryum gubernii Chełmskiej.

Nie było to kryteryum wyłącznie wyznaniowe, gdyż, jak się okazuje, nowa gubernia ma liczyć zaledwie 38% prawosławnych. Nie było to ścisłe i dokładne kryteryum narodowościowe, gdyż na przeszkodzie stał tutaj brak odnośnych danych statystycznych.

I gdy bliżej zbadamy cyfry projektu, wówczas dostrzeżemy te tendencye, które zniewalały autorów projektu do prowadzenia nader krętych i zawiłych granic nowego terytoryum, do przepoławiania gmin, do odłączania pojedyńczych wiosek lub osad i przenoszenia ich do nowej gubernii wówczas, gdy cała pozostała gmina pozostawać ma w granicach Królestwa.

Dostrzeżemy wówczas, że z powiatu konstantynowskiego, mają być wcielone do gubernii Chełmskiej prócz całkowitych ośmiu gmin jeszcze pojedyńcze wioseczki w liczbie czterech. Wioseczki te liczą zaledwie 586 prawosławnych, ale za to liczą 1.839 katolików, w tej liczbie 1.799 takich katolików, którzy zapisali się do liczby katolików po ogłoszeniu ukazu tolerancyjnego, inaczej mówiąc 1.799 „conversów", czyli 1.799 byłych unitów opornych.

Z Radzyńskiego powiatu prócz dwóch całkowitych gmin mają jeszcze uledz wyodrębnieniu różne wioseczki poszczególne, i wioski te liczą tylko 1.324 prawosławnych, ale natomiast 7325 katolików, w tej liczbie 7.058 byłych unitów.

I jeżeli będziemy się starali podsumować poszczególne pozycye tych dziwnych zestawień statystycznych, które segregują wyznawców religii katolickiej na dwie kategorye: katolików „z przed ukazu" i katolików z okresu „po ogłoszeniu ukazu", — wówczas okaże się, że tworzą się duże kolumny cyfr. Ogółem projekt rządowy odcina od Królestwa i włącza do gubernii Chełmskiej następujące ilości katolików, zapisanych do ksiąg ludności katolickiej „po ukazie":

z Konstantynowskiego powiatu . .	17.917
z Bialskiego powiatu	23.529

z Radzyńskiego	11.732
z Włodawskiego	18.037
z Lubartowskiego	29
z Chełmskiego	4.638
z Krasnostawskiego.	1.932
z Zamoyskiego	8.587
z Hrubieszowskiego	5.744
z Tomaszowskiego	2.876
z Biłgorajskiego	3.132
Ogółem . .	98.153

katolików „po ukazie", jak ich nazywa projekt rządowy. Zatem około 100.000 byłych unitów opornych ma odpaść od Królestwa Polskiego i powiększyć kontyngens mieszkańców gubernii Chełmskiej. Cyfra to ogromna, zwłaszcza przy porównaniu z cyfrą ogólną mieszkańców nowej gubernii, wynoszącą około 750.000 głów, stanowi ona procent bardzo znaczny.

I gdy uprzytomnimy sobie ten fakt, że autorowie projektu specyalnie starali się o to, aby tych unitów opornych, którzy od czasu wydania ukazu tolerancyjnego urzędownie już stali się katolikami, wyodrębnić z Królestwa i wcielić do granic nowej gubernii, że w tym celu nie cofano się przed najbardziej kunsztownem i drobiazgowem rozczłonkowywaniem poszczególnych gmin, że wydłużano lub skręcano w sposób najbardziej fantastyczny poszarpaną linię graniczną nowej gubernii,—wówczas uprzytomnimy sobie wyraźnie tendencyę autorów projektu i zrozumiemy, że nie wchodziło tu w grę ani kryteryum wyznaniowe, ani narodowościowe. Autorowie projektu podkreślają, że „stałem dążeniem Polaków było spolonizowanie ludności rosyjskiej przy pomocy nawrócenia takowej na katolicyzm", że „ogłoszenie Najwyższego ukazu z dnia 17 kwietnia st. st. (30 kwietnia n. st.) 1905 r. pociągnęło za sobą wzmożenie łacińsko-polskiej propagandy"... i że „skutkiem tego było formalne odpadnięcie od prawosławia dość znacznej części ludności rosyjskiej i przejście takowej na katolicyzm".

Jeżeli zatem autorowie projektu starają się specyalnie wyodrębnić i wcielić do nowej guberni—„rosyjskiej"—tych, którzy od prawosławia odpadli,—to można z tego wyprowadzić ten tylko wniosek, że zastosowano w danym wypadku kryteryum „misyonarskie" i że inicyatorom projektu przyświeca nadzieja, że dzięki wyodrębnieniu otworzy się możność nawracania tych, którzy „od

prawosławia odpadli", gdyż wyodrębnienie powinno „uchronić od stopniowego zalewu przez nadpływający żywioł polsko-łaciński".

I. Skąd wzięte zostały cyfry ludności do projektu rządowego.

Ponieważ jako na główną podstawę i racyę stanu dla wyodrębnienia Chełmszczyzny, projekt rządowy wskazuje na konieczność wyodrębnienia w osobną jednostkę administracyjną kompleksu miejscowości, zamieszkałych przeważnie przez ludność prawosławną, przeto zbadanie i analiza cyfr statystycznych, podanych w projekcie rządowym, posiada pierwszorzędne dla sprawy znaczenie. Jak już wzmiankowaliśmy, projekt rządowy podaje cyfry statystyki ludności bez żadnych komentarzy. Nawet nie wskazuje daty, do której odnoszą się dane statystyczne. W statystyce tej nie są uwzględnione poszczególne miejscowości, niekiedy cały powiat, lub też poszczególne cząsteczki różnych gmin i wiosek — objęte są jedną ogólną cyfrą, która uniemożliwia bliższe zbadanie i analizę danych, dotyczących poszczególnych miejscowości.

Projekt rządowy również nie podaje źródła, skąd czerpie swe cyfry. Zdawałoby się, że w państwie, gdzie istnieją rządowe urzędy statystyczne, żaden projekt rządowy nie może nie opierać się, jako na głównej swej podstawie, na cyfrach rządowych Komitetów statystycznych.

Jeżeli jednak, według załączonej niżej tabeli № II, porównamy wywody cyfrowe projektu rządowego z cyframi Komitetu statystycznego, wówczas ze zdumieniem skonstatujemy zupełną rozbieżność cyfr projektu rządowego z cyframi państwowych urzędów statystycznych.

Zatem autorowie projektu rządowego uznali, że na cyfrach rządowego komitetu statystycznego polegać nie można, że cyfry te są niemożliwe do uwzględnienia — jednem słowem, że na statystyce państwowej projektu rządowego opierać się nie można.

Trudno nie podkreślić tej kolosalnej przeszkody, na jaką natknęli się autorowie projektu rządowego. Główną podstawą projektu jest wyodrębnienie z pośród terytoryum zagmatwanego i mieszanego pod względem wyznaniowym i narodowościowym, takiego kompleksu ziem, gdzieby możliwie jednolita i zwarta ludność prawosławna tworzyła dominującą większość. Tymczasem niema statystyki, na której rząd mógłby się oprzeć. Statystykę,

prowadzoną przez powołane *ad hoc* urzędy państwowe, musiano odrzucić, jako błędną i nieprawdziwą.

Znając błędy i braki statystyki rządowej, specyalnie zaś warszawskiego Komitetu statystycznego, które to błędy wykazaliśmy dokładnie w poprzedniej naszej broszurze [1]) i wiedząc, że błędy te wzrastają w sposób nieprawdopodobny i niesłychany, gdy chodzi o statystykę ludności na terytorym Chełmszczyzny— nie powinniśmy się dziwić, że cyfry statystyki urzędowej, jako zupełnie zdyskwalifikowane, musiały być odrzucone przez autorów rządowego projektu. Jeżeli jednak projekt rządowy musi zrezygnować z wyników cyfrowych, zbieranych i publikowanych przez rządowe urzędy statystyczne, wówczas trzeba przyznać, że grunt mu się usuwa z pod nóg i że cały zawisnął w powietrzu.

Niema przykładu w Europie, aby mogła istnieć gdziekolwiek statystyka ludności, nie pozostająca pod kierunkiem i opieką władz państwowych lub samorządnych. Poszczególne organizacye społeczne lub ekonomiczne mogą przeprowadzać ankiety lub spisy statystyczne w ograniczonej sferze swych własnych stosunków społecznych lub gospodarczych, niemniej jednak ogólny ruch ludności musi korzystać z opieki szerszej, rozporządzać bardzo znacznymi środkami i korzystać z egzekutywy władz administracyjnych. To też niema nigdzie wypadku, aby statystyka ludności nie znajdowała się pod bezpośrednią opieką państwowych urzędów statystycznych i aby ich cyfry i wywody nie stanowiły jedynego źródła i jedynej podstawy do wszelkich rozstrząsań i obliczeń, nawet wówczas, gdy podlegają surowej krytyce i poważnym zarzutom.

Skąd więc wzięte zostały do projektu rządowego o wyodrębnieniu Chełmszczyzny cyfry ludności, skoro źródła urzędowe zostały przez autorów projektu zdyskwalifikowane?

Na to pytanie napróżno szukaliśmy jakiejkolwiek odpowiedzi lub wyjaśnienia w tekście rządowego projektu. Jedynie przypadek zdołał wyjaśnić, z jakiego źródła projekt rządowy otrzymał dane statystyczne, które mają przesądzać granice wyodrębnionego terytoryum gubernii Chełmskiej.

W 1909 roku ukazały się wydane przez Chełmskie bractwo Świętej Bogarodzicy: „Mapy rosyjskiej i prawosławnej ludności

---

[1]) Stefan Dziewulski. „Statystyka ludności gubernii Lubelskiej i Siedleckiej wobec projektu utworzenia gubernii Chełmskiej". Wydane staraniem redakcyi „Ekonomisty". Warszawa, 1909.

Rusi Chełmskiej" wraz ze statystycznemi tablicami, ułożone przez p. W. A. Francewa, profesora Warszawskiego Cesarskiego Uniwersytetu.

Zanim zajmiemy się oceną cyfrowych wywodów p. Francewa, chcemy skonstatować, że w przedmowie do swej pracy autor mówi o „konieczności zebrania samodzielnie całego materyału i przeprowadzenia całej roboty *niezależnie od źródeł urzędowych*". Następnie autor stwierdza, że *„przy ułożeniu map i, częściowo, tablic statystycznych"* autor *„posiłkował się wyłącznie danemi, zebranemi na skutek polecenia Chełmskiego bractwa Ś-tej Bogarodzicy przez prawosławne duchowieństwo Chełmskiej dyecezyi (o liczbie parafian prawosławnych, w każdej parafii oddzielnie, oraz o języku macierzystym ludności danej parafii"*.

Jeżeli teraz porównamy cyfry pracy p. Francewa, opartej na danych, dostarczonych przez duchowieństwo prawosławne z dyecezyi Chełmskiej z cyframi projektu rządowego (patrz tablica № I), wówczas skonstatujemy co następuje:

W powiecie Hrubieszowskim, który w całym swym obszarze ma wejść w skład nowej gubernii Chełmskiej p. Francew wykazał 67.838 prawosławnych oraz tylko 38.714 katolików. Projekt rządowy wykazuje również 67.838 prawosł. i 38714 katolików. Jednem słowem dwie cyfry, obejmujące z górą 100.000 ludności, zgodziły się co do joty. Dowód, zdaje się, jest oczywisty, że cyfry są wzięte z jednego i tego samego źródła.

Jeżeli weźmiemy nie te cyfry ogólne, które dotyczą całych powiatów, ale te drobne cyfry, które dotyczą poszczególnych części różnych gmin, które mają uledz przepołowieniu, przyczem niektóre wioski z jednej i tej samej gminy pozostają przy Królestwie Polskiem, pozostałe zaś wioski mają być dołączone do gubernii Chełmskiej, to i wówczas, przy tych drobnych, nieskomplikowanych wyliczeniach, ogólne wyniki cyfr p. Francewa zgadzają się co do joty z cyframi, podanemi przez projekt rządowy.

Najplastyczniej wykazuje wszelkie analogie cyfr projektu rządowego z cyframi p. Francewa załączona niżej tablica № 1. Cyfry, które są najzupełniej identyczne odbite zostały tłustym drukiem. Na 128 porównywanych cyfr zupełną identyczność wykazują 72 cyfry t. j. 60%. Są to cyfry wykazujące ilość prawosławnych i katolików „z przed ukazu" jak i „po ukazie" dla wsi Sierpielice, Borsuki, Groszki, Kornica z pow. Konstantynowskiego, ilość conversów powiatu Bialskiego i Konstantynowskiego, stosunek wyznaniowy ludności w pow. radzyńskim zarówno dla gmin całych

jak i niecałych, takiż stosunek dla niecałych gmin pow. Włodawskiego, ilość prawosławnych i conversów w pow. Lubartowskim, ilość conversów w powiecie Chełmskim, stosunek wyznaniowy ludności w pow. Hrubieszowskim i ilość conversów dla powiatu Biłgorajskiego.

Po dokładniejszem rozpatrzeniu załączonej tablicy № I przekonamy się, że istnieją wprawdzie i pewne różnice pomiędzy obliczeniami p. Francewa, a cyframi projektu rządowego. Tak np. ludność powiatu Bialskiego, który w całości ma być włączony do projektowanej gubernii Chełmskiei, według p. Francewa, liczy **36.945** katolików oraz **26.028** prawosławnych. Projekt rządowy wykazuje dla powiatu Bialskiego cyfrę **36.940** katolikow i **25.998** prawosławnych. Minimalna różnica, jaka istnieje między powołanemi dwoma źródłami, mianowicie zmniejszenie w projekcie rządowym cyfry prawosławnych o 5 osób i cyfry katolików o 30 osób, gdy chodzi o ogół ludności całego powiatu, obejmującego około 90.000 ludności—jest poprostu skutkiem błędów zecerskich lub omyłek w obliczeniach (np. przy dodawaniu cyfr), popełnionych bądź w pracy p. Francewa, bądź w projekcie rządowym.

Tak samo rzecz się ma w pow. Konstantynowskim, w którym ilość katolików projekt rządowy określa na **24.070,** według zaś cyfr p. Francewa ilość ta wynosi **24.063** t. j. o 7 mniej. W tym samym powiecie ilość prawosławnych projekt określa cyfrą **7.119,** według zaś cyfr p. Francewa ilość ta wynosi **7.009**. Stosunkowo najmniej zgadzają się cyfry dla tych powiatów (głównie w gub. Lubelskiej), dla których projekt rządowy podaje tylko sumaryczne cyfry z całych powiatów, a nie podaje statystyki poszczególnych wsi i miejscowości. Zważywszy, że w projekcie rządowym nie tylko wioski, ale i miasta są poopuszczane, że z drugiej strony p. Francew nie uwzględnia statystyki bardzo wielu miast i miasteczek łatwo zrozumiemy dlaczego nie wszystkie cyfry zgadzają się w zupełności.

O żadnem wszakże sprawdzaniu obliczeń mowy być nie może, gdyż projekt rządowy, co do gubernii Lubelskiej, podaje tylko cyfry ogólne, oznajmiając, że z danego powiatu ogólnie ma odejść tyle a tyle ludności prawosławnej i katolickiej do projektowanej gubernii Chełmskiej. Zaś co do gubernii Siedleckiej, projekt rządowy podaje oddzielnie ogólną sumę ludności w tych gminach, które w całości mają być odłączone, oddzielnie zaś wyprowadza statykę tych gmin, które mają być przepołowione.

TABLICA № I [1]).

Zestawienie porównawcze danych statystycznych,

podanych w projekcie rządowym i w pracy p. Francewa.

Wykaz powiatów, gmin i poszczególnych wiosek	Projekt rządowy				Cyfry p. Francewa				Uwagi
	prawosławni	katolików			prawosławni	katolików			
		przed ukazem tolerancyjnym	po ukazie tolerancyjnym	razem		przed ukazem tolerancyjnym	po ukazie tolerancyjnym	razem	
Gubernia Siedlecka.									
Z powiatu Konstantynowskiego:									
Gminy: Bohukały, Rokitno, Janów, Pawłów, Żakanale, Swory, Huszlew i Witulin	7.119	7.952	16.118	24.070	7.009	7.945	16.118	24.063	
Z gminy Hołowczyce:									
wieś Sierpielice	31	7	360		31	7	360		
„ Barsuki.	366	—	314		366	—	314		
„ Groszki.	90	13	220		90	13	220		
Z gminy Kornica									
wieś Kornica	99	20	905		99	20	905		
Razem	586	40	1.799	1.839	586	40	1.799	1.839	
Powiat Bialski	25.998	13.411	23.529	36,940	26.028	13.411	23,534	36.945	

[1]) Tablica niniejsza ułożona została w ten sposób, iż cyfry projektu rządowego zostały w niej pomieszczone w tej formie, w jakiej przytoczone są w projekcie, z tablic zaś statystycznych p. Francewa podaliśmy odpowiednie cyfry, zsumowawszy je w tych miejscach, w których zsumował je projekt rządowy.

Wykaz powiatów, gmin i poszczególnych wiosek	Projekt rządowy				Cyfry p. Francewa				Uwagi
	prawosławni	katolików			prawosławni	katolików			
		przed ukazem tolerancyjnem	po ukazie tolerancyjnym	razem		przed ukazem tolerancyjnym	po ukazie tolerancyjnym	razem	
Z powiatu Radzyńskiego:									
Gminy Żerocin i Zahajki	2.198	920	4.674	5.594	2.198	920	4.674	5.594	
Gminy: Jabłoń za wyłączeniem wsi Kolano; wieś Łukowisko, gmina Tłuściec; wsie Szostka, Worsy, Wólka Różycka z gminy Szostka; wieś Rudno z gminy Brzozowy Kąt.	1.324	267	7.058	7.325	1 324	267	7.058	7.325	
Z powiatu Włodawskiego:									
Gminy Włodawa, Wola Wereszczyńska, Wyryki, Hańsk, Horodyczcze, Krzywowierzby, Opole, Ostrów, Romanów, Sobibór, Turno, Uścimów	43.670	15.399	17.216	32.615	42.933	19.455	17.292	36.697	
Z gminy Tyśmienica: wieś Tyśmienica i wsie Białka, Bednarówka, Ugnin, Chmielew.	1.689	421	821	1.242	1,689	421	821	1.242	
Gubernia Lubelska.									
Z powiatu Lubartowskiego:									
Z gminy Ludwin wsie: Dratów, Kaniawola, Ludwin, Kobyłki, Żerocin	1.678	402	29	431	1.678	342	29	371	Wieś Kobyłki w Słowniku Geograficznym i u p. Francewa nie egzystuje.

Wykaz powiatów, gmin i poszczególnych wiosek	Projekt rządowy				Cyfry p. Francewa				Uwagi
	prawosławni	katolików			prawosławni	katolików			
		przed ukazem tolerancyjnym	po ukazie tolerancyjnym	razem		przed ukazem tolerancyjnym	po ukazie tolerancyjnym	razem	
Z powiatu Chełmskiego:									
Gminy: Bukowa, Wojsławice, Żmudź, Krywiczki, Olchowiec, Pawłów, Rakołupy, Rejowiec, Świerze, Staw, Turka, Cyców i część gminy Siedliszcze (wsie: Siedliszcze, Mogielnica, Janowice, Dobromyśl, kolonia Brzeziny i osada Siedliszcze	60.532	37.566	**4.638**	42.204	53.465	33.197	**4.638**	37.835	Miasto Chełm u p. Francewa nie zostało wyszczególnione; w całym powiecie p. Francew wylicza prawosławnych 53.602 na rok 1906, a na 1908 rok 48.149.
Z powiatu Krasnostawskiego:									
Z gminy Łopiennik wsie: Łopiennik Ruski, Dobryniew i Stężyce: z gminy Rudka wsie: Bzite, Wincentów, Wierzchowiny, Żdane, Zagroda, Krupe, Krupiec i Kostulin; z gminy Czajki wsie: Anielpol, Berezino, Bończa, Drewniszcze, Wólka Kraśniczyńska, Kraśniczyn, Stara Wieś, Olszanka, Zalesie i Aleksandrów Kraśniczyński	6.171	2.368	1.932	4.300	6.214	3.096	2.134	5.230	Wsi Drewniszcze nie wymienia i nie zna Słownik Geograficzny Ziem Polskich, nie wymienia jej również i p. Francew.

Wykaz powiatów, gmin i poszczególnych wiosek	Projekt rządowy				Cyfry p. Francewa				Uwagi
	prawosławni	katolików			prawosławni	katolików			
		przed ukazem tolerancyjnym	po ukazie tolerancyjnym	razem		przed ukazem tolerancyjnym	po ukazie tolerancyjnym	razem	
Z powiatu Zamojskiego:									
Gminy: Wysokie, Zamość, Skierbieszów, Łabunie i Suchowola; z gminy Stary Zamość wsie: Wisienki, Sulmice, Monastyr i Zabytów; z gminy Mokre wsie: Lipek, Białowola i Wólka Weprecka; z gminy Zwierzyniec wsie: Kosobudy, Topolcza i Turzyniec; z gminy Tereszpol wieś Lipowiec; z gminy Radecznica wsie: Trzęsiny i Czarnostok.	10.198	27.668	8.587	36.255	9.997	27.248	8.631	35.779	Przedmieścia Zamościa ??
Powiat Hrubieszowski	**67.838**	**32.970**	**5.744**	**38.714**	**67.838**	**32.970**	**5.744**	**38.714**	
Z powiatu Tomaszowskiego:									
Gminy: Tomaszów, Majdan Górny, Komarów, Jarczów, Rachanie, Czerkasy, Telatyn, Poturzyn, Kotlice, Tyszowce i część (?) gminy Tarnawatka	44.887	34.732	2.876	37.608					Wyliczyć nie można wobec tego, że projekt rządowy nie określa szczegółowo terytoryum.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA

Wykaz powiatów, gmin i poszczególnych wiosek	Projekt rządowy				Cyfry p. Francewa				Uwagi
	prawosławni	katolików			prawosławni	katolików			
		przed ukazem tolerancyjnym	po ukazie tolerancyjnym	razem		przed ukazem tolerancyjnym	po ukazie tolerancyjnym	razem	
Z powiatu Biłgorajskiego:									Po włączeniu osad, Tarnogród i Krzeszów, nie wymienionych w projekcie.
Miasto Biłgoraj i gminy: Babice, Biszcza, Wólka Różaniecka, Księżpol, Potok Górny, Tarnogród, Krzeszów i część gminy Huta Krzeszowska wsie: Harasiuki i Ryczki, z gminy Łukowa wsie: Borowiec, Pisklęta, Chmielek, Szóstaki, Szarajewka, Kozaki, Mazarzie; z gminy Majdan Sopocki wsie: Hamernia, Grabowice, Majdan Sopocki, Nowiny, Ośródek, Rybnica, Susiec, Róża, Ciotusia Nowa i Stara; z gminy Sól wsie; Sól, Zagrody Dereźniańskie, Dereźnia Solska, Rogale, Ruda Solska, Łazory, Majdany Stary i Nowy i Smólsko; z gminy Puszcza Solska wsie: Puszcza Solska, Dyle, Rapy Bojarskie, Rapy Dylańskie, Bojare, Ignacówka, Cyncynopol, Rożnówka, Kajetanówka i Wola.	30.997	38.408	3.132	41.540	31.342	35.887	3.132	39.019	

Ponieważ jednak, jak już mieliśmy sposobność zauważyć, nawet nieskomplikowana statystyka tych skrawków i cząsteczek gmin, które częściowo tylko mają być wcielone do nowej guberni, przedstawia najzupełniej zgodne wyniki przy porównywaniu odpowiednich pozycyi p. Francewa i projektu rządowego,—przeto nie może ulegać wątpliwości, że projekt rządowy wziął swe cyfry z pracy p. Francewa.

Zanim rozpatrzymy metodę i rezultaty pracy p. Francewa, chcemy tylko skonstatować, że projekt rządowy, mający rozstrzygać o przyszłych losach setek tysięcy ludności zarówno prawosławnej, jak i katolickiej, oparł się nie na cyfrach instytucyj rządowych, którym nie ufał, lecz na prywatnej publikacyi, wydanej przez kongregacyę religijną, gdzie statystykami, zbierającymi naukowe dane w charakterze wolontaryuszów, byli duchowni prawosławni. Zanim rozważymy te zestawienia cyfrowe jedynej w swoim rodzaju wyznaniowej instytucyi statystycznej, chcemy się zastrzedz, że wszelkie nasze uwagi, dotyczące cyfr p. Francewa, będą dotyczyły tem camem cyfr projektu rządowego, wobec dowiedzionej identyczności cyfrowych wyników pracy p. Francewa z cyframi projektu rządowego.

II. Charakterystyka i ocena krytyczna cyfr statystycznych pana Francewa.

Pan W. A. Francew w wydawnictwie swojem, które pod nazwą „Mapy rosyjskiej i prawosławnej ludności Rusi Chełmskiej", wydane zostało przez Chełmskie Bractwo Ś-tej Bogarodzicy w 1909 roku, starał się podać statystykę wyznaniową ludności katolickiej i prawosławnej i na podstawie zebranych cyfr ułożył *mapę wyznaniową* tejże ludności, równocześnie zaś na tych samych wyznaniowych tablicach statystycznych w rubryce „uwagi" dawał ułamkowo pewne luźne, fragmentaryczne spostrzeżenia, co do języka macierzystego ludności. Na tej luźnej podstawie, bez żadnego materyału cyfrowego, p. Francew usiłował nakreślić zupełnie fantastyczną *mapę etnograficzną* omawianego terytoryum.

Etnograficzne materyały p. Francewa wymagają osobnego omówienia i należytego oświetlenia; na razie chcemy omówić materyał cyfrowy, zawarty w tej pracy i mający dopomódz do okre-

ślenia *wyznaniowego* składu i wzajemnego stosunku ludności prawosławnej i katolickiej.

1. *Statystyka wyznaniowa w pracy p. Francewa.*

Statystyka ludności należy do nader skomplikowanych i kosztownych zadań machiny państwowej. Im wyżej stoi dane państwo pod względem kulturalnym, oświatowym, ekonomicznym, tem lepszą może się pochlubić statystyką. O brakach statystyki państwowej rosyjskiej pisano niejednokrotnie. Rezaltaty spisu jednodniowego w państwie rosyjskiem w 1897 roku uznane zostały przez uczonych rosyjskich za pozbawione wszelkiej wartości.

O wadach i specyalnych brakach „prac Warszawskiego Komitetu statystycznego“ mieliśmy sami sposobność pisać niejednokrotnie. Wady te i braki występują jeszcze jaskrawiej, gdy na wywody cyfr statystycznych oddziaływać poczyna jakaś skomplikowana sprawa lokalna. Wówczas cyfry paczą się i przeobrażają, poddając się oddziaływaniu sztucznej tezy czy tendencyi. Tego rodzaju braki konstantowano specyalnie w dziale statystyki wyznaniowej w gub. Lubelskiej i Siedleckiej, gdzie stutysięczna z górą cyfra byłej ludności unickiej, urzędownie, na papierze, powiększała cyfrę ludności prawosławnej.

Wszystko to prawda i konstatowaliśmy to niejednokrotnie. A jednak cyfry te, które trzeba było i należało poddawać poważnej krytyce naukowej, były bądź co bądź jedynem źródłem. Aby ich nie uwzględniać, należałoby znaleźć inne, lepsze źródło. To zaś jest eksperymentem nader trudnym i dowodem takich chybionych usiłowań jest właśnie publikacya p. Francewa.

Pan Francew zaraz na wstępie do swej publikacyi powtarza kilkakrotnie, że nie korzystał wcale a wcale ze źródeł statystyki urzędowej.

Bliższe zbadanie wywodów cyfrowych p. Francewa powinno nas przekonać, że jednak bez danych statystyki urzędowej trudno mu było się obejść, specyalnie odnośnie cyfr ludności katolickiej. Zresztą sam p. Francew na ostatniej stronicy swego wstępu do tablic statystycznych spełnia obowiązek podziękowania pp. gubernatorom lubelskiemu i siedleckiemu „za uprzejme oddanie do dyspozycyi materyałów statystycznych“. Czyżby więc urzędy te nie stanowiły tych samych źródeł, z których w pierwszej linii

czerpią swe dane państwowe urzędy statystyczne, jak np. warszawski Komitet statystyczny?

Pan Francew oznajmia, że dane jego zebrane są siłami „miejscowych pracowników“ i w dalszym ciągu wyjaśnia, że tytuł ten oznacza duchownych prawosławnych oraz nauczycieli i nauczycielki szkół cerkiewno-parafialnych i ministeryalnych.

Chociaż więc p. Francew zaznacza, że cały materyał należy zebrać „samodzielnie“ i wykonać całą robotę „niezależnie“ od źródeł urzędowych, równocześnie jednak stwierdza, że duchowieństwu poleciło zbierać wiadomości Chełmskie Bractwo Ś-tej Bogarodzicy (str. XIV), zaś nauczyciele otrzymali kwestyonaryusze od Chełmskiej Eparchialnej (dyecezyalnej) Rady Szkolnej oraz od Naczelników Chełmskiej i Siedleckiej dyrekcyi naukowych (str. XIV). Zresztą praca pana Francewa wydana została nakładem i sumptem Bractwa Chełmskiego. W sprawie gubernii Chełmskiej bractwo stoi na stanowisku wyznaniowem, gotuje się do walnej bitwy w Izbie Państwowej, zbiera materyały, które mogą poprzeć jego twierdzenia i żądania. Fakt, że publikacya p. Francewa wydana została kosztem Chełmskiego bractwa, świadczy o charakterze pracy i jej tendeycyi.

Tendencye Chełmskiego bractwa i tych wszystkich, którzy walczą o wyodrębnienie gubernii Chełmskiej polegają na tem, aby przekonać rząd i opinię rosyjską, że w Chełmszczyźnie wśród ludności elementem silnie przeważającym jest ludność prawosławna pod względem wyznaniowym i rosyjska pod względem narowościowym.

Tymczasem wywody p. Francewa, wbrew jego usiłowaniom i pewnym specyalnym metodom, które będziemy musieli osobno omówić, nie zdołały dowieść tego dylematu, dla którego cała publikacya została podjęta.

Dla należytego porównania cyfr p. Francewa z innemi obliczeniami zestawiamy równolegle (na tablicy № 2) dane następujące: 1) cyfry Warszawskiego Komitetu statystycznego z 1906 r., 2) obliczenia, zawarte w broszurze Stefana Dziewulskiego „Statystyka ludności gubernii Lubelskiej i Siedleckiej“ (Warszawa 1909), 3) cyfry p. Francewa z 1906 roku i 4) cyfry projektu rządowego.

TABLICA II.

Zestawienia danych statystycznych

Warszawskiego Komitetu Statystycznego, broszury Stefana Dziewulskiego, broszury p. Francewa i projektu rządowego.

Gubernia, powiat, miasto lub gmina	Katolicy				Prawosławni			
	dane statyst.		wykazane		dane statyst.		wykazane	
	przez Komitet Statystyczny	w broszurze St. Dziewulskiego	w broszurze p. Francewa	w projekcie rządowym	przez Komitet Statystyczny	w broszurze St. Dziewulskiego	w broszurze p. Francewa	w projekcie rządowym
gub. LUBELSKA,								
pow. Biłgorajski.								
m. Biłgoraj	3.945	3.945	—		475	475	—	
gminy:								
Aleksandrów . . .	5.294	6.033	6.188		954	167	48	
Babice	2.462	2.524	2.379		5.689	5.689	5.655	
Biszcza.	2.602	2.942	3.033		4.679	4.679	4.868	
Wola Różaniecka. .	3.784	4.190	3.840		1.739	1.588	1.606	
Górny Potok. . . .	6.001	6.333	6.105		4.344	3.255	3.431	
Huta Krzeszowska .	7.203	7.203	7.050		463	463	420	
Księżpol	1.951	2.141	2.105		6.278	6.278	6.524	
Kocudza	7.407	7.590	7.492		10	10	—	
Krzeszów	4.852	4.871	4.361		2.935	2.458	2.327	
Łukowa	5.964	5.964	5.964		1.796	1.796	1.837	
Majdan Sopoćki . .	4.720	5.932	5.832		1.960	1.410	1.344	
Puszcza Solska. . .	3.873	4.766	4.532		991	151	317	
Sól	6.932	9.060	8.636		2.662	732	1.007	
Tarnogród	1.989	2.133	2.081		1.302	1.202	1.149	
Razem . . .	**68.979**	**75.632**	**69.598**		**35.277**	**30.352**	**30.533**	
pow. Hrubieszowski.								
m. Hrubieszów. . .	1.947	3.817	2.155		2.670	958	2.213	
gminy:								
Dubieńka.	1.096	2.559	2.526		814	814	775	
Białopole	2.276	2.865	2.402		6.093	5 934	5.910	
Werbkowice. . . .	1.108	1.495	1.180		7.210	7.210	7.279	
Horodło	3.335	4.100	3.056		6.036	6.011	6.260	
Grabowiec	6.726	7.389	6.496		2.243	1.422	1.701	
Hrubieszów	904	2,078	1.469		5.322	4.154	4.191	
Dołhobyczew . . .	2.218	2.507	1.813		5 081	4.714	4.364	
Kryłów.	1.961	2.263	2.146		4.866	4.866	4.966	
Miętkie	1.469	1.755	1.639		3.953	3.564	3.700	
Mircze	1.431	1.682	1.566		4.348	4.256	4.311	

Gubernia, powiat, miasto lub gmina	Katolicy				Prawosławni			
	dane statyst.		wykazane		dane statyst.		wykazane	
	przez Komitet Statystyczny	w broszurze St. Dziewulskiego	w broszurze p. Francewa	w projekcie rządowym	przez Komitet Statystyczny	w broszurze St. Dziewulskiego	w broszurze p. Francewa	w projekcie rządowym
Miączyn	1.702	3.118	2.364		5.626	4.982	4.892	
Mołodziatycze . . .	2.517	3.007	2.824		4.171	4.171	4.224	
Moniatycze	2.388	2.708	2.223		4.361	3.672	4.169	
Mieniany	688	688	502		4.945	4.866	4.825	
Jarosławiec	4.329	4.986	4.353		4.409	3.877	4.058	
Razem . . .	**36.095**	**47.017**	**38.714**	**38.714**	**72.148**	**65.471**	**67.838**	**67.838**
pow. Tomaszowski.								
m. Tomaszów . . .	2.955	3.192	2.853		1.940	1.147	1.505	
gminy:								
Komarów.	6.871	7.791	6.158		3.203	2.331	2.929	
Kotlice	3.067	4.246	3.540		4 701	3.066	3.549	
Krynice	6.443	6.893	6.260		239	239	83	
Majdan Górny . . .	5.078	5.290	3.439		2.584	2.224	2.574	
Poturzyn	916	919	768		5.436	5.436	5.662	
Rachanie	4.205	4.224	4.054		3.886	3.886	3.713	
Tarnowatka	5.148	5.517	5.055		3.261	2.716	2.798	
Telatyn	2.556	2.556	2.254		5.229	5.372	5.599	
Tomaszów	4.005	4.511	4.074		3.832	3.472	3.756	
Tyszowce.	4.114	4.874	4.095		5.569	5.015	5.161	
Czerkasy	2.277	3.114	2.152		4.841	4.283	4.683	
Jarczów	2.138	2.483	2.109		3.254	2.904	2.958	
Razem . . .	**49.773**	**55.610**	**44.970**		**47.975**	**42.091**	**46.791**	
pow. Chełmski.								
m. Chełm.	4.369	4.369	—		7.067	4.249	—	
gminy:								
Brzeziny	7.831	8.532	8.442		15	0	9	
Bukowa	4.017	4.731	4.240		3.214	2.614	2.409	
Wojsławice	3.817	4.399	3.937		4.038	3.538	3.908	
Żmudź.	1.397	2.084	1.953		5.097	5.097	5.358	
Krzywiczki	3.100	4.656	3.336		4.871	4.381	4.882	
Olchowiec	2.201	2.201	2.194		6.162	6.162	6.150	
Pawłów	2.856	6.306	3.964		4.894	1.388	4.141	
Rakołupy	3.460	3 973	3.460		4.360	3.909	4.360	
Rejowiec	3.549	4,186	1.932		3.792	2.278	2.414	
Świerze	5.247	5.247	3.575		4.913	4.052	4.727	
Staw	3.938	4.837	2.701		4.961	4.223	4.507	

Gubernia, powiat, miasto lub gmina	Katolicy				Prawosławni			
	dane statyst.		wykazane		dane statyst.		wykazane	
	przez Komitet Statystyczny	w broszurze St. Dziewulskiego	w broszurze p. Francewa	w projekcie rządowym	przez Komitet Statystyczny	w broszurze St. Dziewulskiego	w broszurze p. Francewa	w projekcie rządowym
Siedliszcze	5.815	5.815	4.729		1.456	1.456	1.359	
Turka	2.571	3.003	1.718		9.980	9.880	6.003	
Cyców	5.026	5.098	2.968		4.456	4.032	3.375	
Razem	**59.194**	**69.437**	**50.149**		**69.276**	**57.260**	**53.602**	
pow. Janowski.								
gm. Chrzanów	7.146	7.583	4.711		1.924	1.924	1.023	
pow. Zamojski.								
m. Zamość	4.091	4.526	3.996		369	199	274	
„ Szczebrzeszyn	3.859	3.859	3.298		299	299	281	
gminy:								
Wysokie	4.105	5.040	4.649		3.669	2.563	2.624	
Goraj	5.575	5.757	6.075		0	0	21	
Zamość	5.712	6.164	5.023		4.051	4.051	3.471	
Zwierzyniec	5.215	7.253	6.625		2.868	910	827	
Krasnobród	6.669	7.114	6.538		560	94	40	
Łabunie	5.726	6.398	6.091		705	169	93	
Mokre	9.511	9.532	8.906		428	358	207	
Nielisz	7.899	8.066	7.307		8	8	10	
Radecznica	6.682	7.284	6.910		603	373	151	
Skierbieszów	4.214	4.514	4.416		1.680	1.680	1.486	
Stary Zamość	8.661	8.661	8.723		344	344	311	
Sułów	8.385	9.093	8.285		840	198	138	
Suchowola	4.962	5.926	5.719		2.046	800	800	
Tereszpol	5.456	5.456	4.577		286	286	234	
Frampol	6.259	6.259	5.966		27	27	49	
Razem	**102981**	**110720**	**103104**		**18.783**	**12.349**	**11.027**	
pow. Krasnostawski.								
m. Krasnystaw	5.736	5.803	—		525	349	—	
gminy:								
Wysokie	6.383	6.383	—		129	72	—	
Zakrzew	6.531	6.531	—		89	89	—	

Gubernia, powiat, miasto lub gmina	Katolicy				Prawosławni			
	dane statyst.		wykazane		dane statyst.		wykazane	
	przez Komitet Statystyczny	w broszurze St. Dziewulskiego	w broszurze p. Francewa	w projekcie rządowym	przez Komitet Statystyczny	w broszurze St. Dziewulskiego	w broszurze p. Francewa	w projekcie rządowym
Łopiennik	3.712	5.186	5.125		2.606	1.641	1.352	
Rudka	5.537	6.500	6.453		3.055	2.430	1.949	
Turobin	10.420	10.420	11.133		653	510	207	
Czajki	4.001	5.017	3.835		3.080	2.744	3.227	
pow. Lubartowskl.								
m. Lubartów	3.377	3.377	—		144	144	—	
„ Łęczna	1.427	1.426	1.519		21	21	21	
gminy:								
Tarło	5.832	5.832	3.803		94	94	93	
Spiczyn	5.668	5.668	5.356		11	11	21	
Ludwin	6.383	6.731	6.817		1683	1.683	1.736	
gub. SIEDLECKA [1]).								
pow. Radzyński.								
m. Radzyń	1.891	1.891	1.810		69	69	66	
„ Międzyrzec	3.309	3.309	2.824		69	69	22	
gminy:								
Brzozowy Kąt	3.835	3.835	3.769		86	86	80	
Riała	11.530	11.530	10.597		26	26	—	
Żelizna	7.388	7.388	6.399		64	64	34	
Żerocin	2.852	2.852	2.585	5.594	1.415	1.415	1.384	2.198
Zahajki	3.937	4.387	3.009		887	887	814	
Konkolewnica	6.714	6.714	6.488		39	39	3	
Lisia Wólka	5.599	5.599	4.607		87	87	43	
Milanów	4.252	4.252	3.741		28	28	7	
Misie	2.568	2.568	2.742		4	4	—	
Suchowola	5.602	5.602	5.312		27	27	12	
Siemień	3.919	3.919	2.382		2	2	4	
Tłuściec	4.518	6.694	4.404		213	0	207	
Szostka	3.426	3.426	2.854		767	767	766	
Jabłoń	6.279	6.279	6.147		354	354	331	
Razem	**77.619**	**80.245**	**69.670**		**4.137**	**3.924**	**3.773**	

[1]) Po dokonaniu wyliczeń na rok 1906 z broszury naszej.

Gubernia, powiat, miasto lub gmina	Katolicy				Prawosławni			
	dane statyst.	wykazane			dane statyst.	wykazane		
	przez Komitet Statystyczny	w broszurze St. Dziewulskiego	w broszurze p. Francewa	w projekcie rządowym	przez Komitet Statystyczny	w broszurze St. Dziewulskiego	w broszurze p. Francewa	w projekcie rządowym
pow. Sokołowski.								
m. Sokołów	1.715	2.701	2.701		1.118	1.118	12	
gminy:								
Wyrozęby	4.421	4.421	cz.		105	105	cz.	
Grochów	3.202	3.202	3.224		27	27	6	
Kowiesy	3.397	3.379	3.318		4	4	—	
Korczew	6.725	6.725	6.551		168	168	194	
Kossów	6.223	6.223	5.823		15	15	2	
Kudelczyn	6.199	6.199	4.041		7	7	—	
Olszew	3.477	3.477	cz.		2	2	cz.	
Rzepki	4.674	5.446	5.588		423	0	66	
Sabnie	4.277	5 201	5.128		1.115	28	27	
Sterdyń	10.552	11.702	10.001		16	16	—	
Chruszczówka	4.152	4.152	4.240		9	9	14	
Jabłonna	7.955	7.955	6.944		105	105	75	
Razem	**66.951**	**70.783**	**60.151**		**3.144**	**1.604**	**428**	
pow. Siedlecki.								
gminy:								
Krześlin	4.989	—	cz.		51	—	cz.	
Mordy	5.735	5.974	4.318		61	—	52	
pow. Bialski.								
m. Biała	4.947	4.974	3.565		1.715	1.715	450	
„ Terespol	482	482	332		175	175	260	
gminy:								
Dobryń	1.915	3.144	1.750		2.258	1.135	2.499	
Kobylany	2.879	3.946	3.343		2.128	1.208	1.997	
Kodeń	824	1.164	1.470		581	581	737	
Kościeniewice	747	2.326	3.429		3.288	1.682	712	
Kostomłoty	373	373	296		4.369	4.369	3.912	
Lubeńka	6.039	6.039	5.632		308	308	308	
Łomazy	1.440	1.440	1.773		151	151	50	
Międzyleś	1.713	3.702	2.239		3.532	1.882	3.176	
Piszczac	1.791	1.791	613		3.583	2.072	293	
Rososz	1.800	1.800	1.779		20	20	—	
Sidorki	2.196	4.499	3.865		2.859	466	934	
Sitnik	2.185	2.744	2.542		1.057	960	1.005	

Gubernia, powiat, miasto lub gmina	Katolicy				Prawosławni			
	dane statyst.	wykazane			dane statyst.	wykazane		
	przez Komitet Statystyczny	w broszurze St. Dziewulskiego	w broszurze p. Francewa	w projekcie rządowym	przez Komitet Statystyczny	w broszurze St. Dziewulskiego	w broszurze p. Francewa	w projekcie rządowym
Sławatycze	2.345	2.797	2.248		3.830	2.837	3.879	
Zabłoć	1.390	1.390	1.389		3.495	3.495	3.495	
Razem	**33.093**	**42.611**	**36.945**	**36.940**	**33.349**	**23.056**	**26.028**	**25.998**
pow. Włodawski.								
m. Włodawa	780	780	1.512		1.170	1.170	191	
„ Parczew	4.195	4.195	4.120		299	299	268	
gminy:								
Włodawa	1.704	1.895	1.537		4.900	35	4.891	
Wola Wereszczyńska	2.907	2.907	3.057		3.969	3.853	4.186	
Wyryki	1.813	1.964	1.449		5.426	5.081	5.147	
Hańsk	1.141	1.141	1.440		3.124	3.124	3.033	
Horodyszcze	6.704	6.704	7.625		251	251	612	
Dębowa Kłoda	2.843	2.843	3.177		1.860	1.449	1.403	
Krzywowierzba	509	912	647		4.623	4.041	4.395	
Opole	2.144	2.144	1.995		2.625	2.625	2.360	
Ostrów	1.761	2.354	2.845		1.382	1.351	79	
Romanów	300	2.379	2.380		5.634	3.631	3.320	
Sobibór	2 709	2.709	2.621		9.161	9.161	8.998	
Turno	1.558	2.113	1.812		5.302	2.372	4.988	
Tyśmienica	757	757	2.504		2.767	2.767	1.102	
Uścimów	2.003	2.933	3.661		3.122	2.871	1.445	
Razem	**33.798**	**38.730**	**42.418**		**55 615**	**44.081**	**46.418**	
pow. Konstantynowski.								
gminy:								
Bohukały	4.381	6.617	3.932		434	0	416	
Witulin	982	3.006	3.217		2.937	951	706	
Hołowczyce	978	978	3.366		3.066	3.066	495	
Huszlew	5.716	5.716	5.308		296	296	266	
Zakanale	747	3.670	2.301		3.421	1.361	1.534	
Kornica	3.348	3.348	2.943		163	163	103	
Łosice	901	901	1.226		78	78	44	
Łysów	3.382	4.347	3.772		856	0	—	
Olszanka	3.424	3.424	3.257		73	73	59	
Pawłów	2.666	2.666	2.191		1.500	1.500	1.481	
Przesmyki	3.324	3.324	3.374		35	35	—	

Gubernia, powiat, miasto lub gmina	Katolicy				Prawosławni			
	dane statyst.	wykazane			dane statyst.	wykazane		
	przez Komitet Statystyczny	w broszurze St. Dziewulskiego	w broszurze p. Francewa	w projekcie rządowym	przez Komitet Statystyczny	w broszurze St. Dziewulskiego	w broszurze p. Francewa	w projekcie rządowym
Rokitno	311	3.282	2.439		3.821	1.621	1.994	
Swory	1.548	3.223	2.759		1.954	1.954	465	
Chlebczyn	4.859	7.063	6.538		1.575	0	64	
Czuchleby	1.931	6.362	4.097		2.283	0	62	
Janów	1.463	2.127	1.916		402	0	147	
Razem . . .	**39.961**	**60.054**	**52.636**		**22.894**	**11.098**	**7.836**	

Porównywując te zestawienia, sumujemy wywody następujące:

w pow. *Biłgorajskim* według cyfr Komitetu statystycznego (w d. 1 stycznia 1906 r.) było ogółem 68.979 katol. 35.277 praw.
według broszury St. Dziewulskiego. . 75.632 „ 30.352 „
„ „ p. Francewa. . . . 69.598 „ 30.533 „

Konstatujemy, że cyfrę prawosławnych dla powiatu Biłgorajskiego p. Francew podaje taką, jaką podaje broszura St. Dziewulskiego, zaś o 5.000 niższą, niż cyfra Komitetu statystycznego; cyfrę ludności katolickiej, która według Komitetu statystycznego wynosiła zaledwie 68.979, zaś według broszury St. Dziewulskiego wykazaną została proporcyonalne zwięk-szona do cyfry 75.632, pan Francew podaje prawie identyczną z cyfrą Komitetu, mianowicie 69.598.

Następne wyliczenia dla całych powiatów wykazują to samo zjawisko, które z dziwną dokładnością stale się powtarza.

A więc w powiecie *Zamojskim:*

komitet statystyczny wykazuje . . 18.787 prawosł.
nasza broszura „ . . 12.349 „
p. Francew „ . . 11.027 „

a więc nawet mniejszą nieco cyfrę od wykazanej przez nas; tymczasem ilość katolików Komitet określa cyfrą 102.981
nasza broszura „ 110.720
p. Francew zaś „ 103.104,

a więc o przeszło 7.000 mniejszą od cyfry, przez nas podanej.

Odnośne cyfry dla innych powiatów przedstawiają się jak następuje:

Pow. Hrubieszowski:

	katolicy	prawosławni
Komitet statystyczny . . .	36.095	72.148
nasza broszura.	47 017	65.471
broszura p. Francewa . . .	38.714	67.838,

czyli ilość katolików p. Francew podaje o 9.000 mniejszą, niż broszura St. Dziewulskiego.

W powiecie Tomaszowskim:

	katolicy	prawosławni
Komitet statystyczny . . .	49.773	47.975
nasza broszura.	55.610	42.091
broszura p. Francewa . . .	44.970	46.791;

tu ilość katolików u p. Francewa jest mniejszą o 11.000 od cyfry, wykazanej przez nas.

W powieeie Chełmskim ilość katolików u p. Francewa wykazana została cyfrą 50.149, gdy w naszej broszurze to wyznanie reprezentuje cyfra 69.437, czyli że p. Francew ilość katolików dla tego powiatu zmniejszył o... 19.000 i t. d. i t. d.

Co to wszystko oznacza? Musimy objaśnić, jaka różnica zachodzi między cyframi Komitetu statystycznego i cyframi broszury St. Dziewulskiego.

Czytelnicy pierwszej naszej broszury „Statystyka ludności gubernii Lubelskiej i Siedleckiej wobec projektu utworzenia gubernii Chełmskiej", wiedzą o tem, że cyfry Komitetu statystycznego w dacie 1 stycznia 1906 r., zatem ukazujące się już w epoce ukazu tolerancyjnego, nie uwzględniały liczby „conversów", t. j. tych, którzy, korzystając z ukazu tolerancyjnego, spieszyli zapisać się w księgach parafialnych katolickich, aby w sposób formalny, zewnętrzny, zostać zaliczonymi w poczet wyznawców tej wiary, którą faktycznie wyznawali już i poprzednio. Dlatego też, mając możność skorzystania z wyciągów ksiąg ludności w odnośnych dekanatach i parafiach, mogliśmy ustalić cyfry „conversów" t. j. tych, którzy na podstawie ukazu tolerancyjnego przyłączali się do kościoła rzymsko-katolickiego. Cyfra „conversów", która w odnośnych gminach pociągała za sobą zmniejszenie liczebne ludności prawosławnej, wpływała równocześnie na zupełnie analogiczne i proporcyonalne zwiększenie cyfry ludności katolickiej. Inaczej mówiąc, ile w danej gminie dokonano „conversów" w księgach parafialnych katolickich i ile głów powiększyło liczbę wyznawców religii katolickiej, o tyle głów uległa zmniejszeniu w tejże miejscowości cyfra ludności prawosławnej.

To też skutek dokonanych poprawek i sprostowań był taki, że na terytoryum projektowanej gubernii Chełmskiej ogólna cyfra ludności prawosławnej uległa redukcyi, zaś cyfra ludności katolickiej w proporcyonalnym stosunku odpowiednio wzrosła, i, gdy według „Warszawskiego Komitetu statystycznego“ w granicach nowej gubernii miało znajdować się 333.581 prawosławnych (co stanowić miało 35.77% całej ludności), oraz 429.075 katolików (t. j. 46,01% ogółu ludności),—po dokonaniu obliczeń „conversów“ według ksiąg ludności okazało się, że na terytoryum przyszłej gubernii Chełmskiej miało się znaleźć 288.204 prawosławnych (t. j. 30,64% ogółu ludności) oraz 485.787 katolików (co stanowiłoby 51,64% ogółu ludności).

Cyfry p. Francewa wykazują zjawisko zgoła odmienne i nie dające się niczem wytłomaczyć.

Wykazywaliśmy już wyżej, że cyfrę prawosławnych w poszczególnych gminach i powiatach p. Francew poddawał redukcyi i ze otrzymywał cyfry, bardzo silnie zbliżone do cyfr, wykazanych w naszej broszurze. Natomiast cyfry katolików nigdzie p. Francew nie powiększał i pod tym względem zbliżał się zupełnie do cyfr „Komitetu statystycznego“, który tych wszystkich, którzy jako „conversi“ figurowali już w księgach ludności parafii katolickich, nie doliczał do ludności katolickiej [1]).

Rezultat tej nierówności i niekonsekwencyi w obliczeniach p. Francewa jest taki, że cyfra ludności katolickiej, zamieszkała na terytoryum Chełmszczyzny, jest niższą od cyfry rzeczywistej mniej więcej o ilość dopełnionych „conversów“, t. j. o dobre kilkadziesiąt tysięcy głów.

Ten jaskrawy przykład jest ilustracyą systemu zbierania statystyki za pośrednictwem „duchownych prawosławnych“ i „nauczycieli szkół parafialno-cerkiewnych“. Jeżeli nawet przypuścić, że starali się oni dokładnie i sumiennie podawać liczbę swych własnych parafian, to jednak najwidoczniej nie mogli, czy nie chcieli, podawać cyfr parafian katolików. I dlatego też u p. Francewa cyfry katolików w poszczególnych miejscowościach, nie różnią się od tych cyfr, które podawał „Warszawski Komitet statystyczny“.

Poza tą główną niejako cechą statystyki wyznaniowej p. Francewa, istnieją jeszcze inne, nie mniej charakterystyczne, któ-

[1]) Jak wiadomo, Komitet w następnych rocznikach częściowo uwzględnił statystykę „conversów“, nie uczynił tego jednak w 1906 roku, t. j. w tej dacie, w której p. Francew dokonał swych zestawień statystycznych.

re świadczą o dziwnych metodach badań statystycznych nad ruchem ludności.

Pan Francew podaje statystykę ludności na terytoryum Chełmszczyzny, ale nie podaje statystyki miast i miasteczek.

We wstępie do swej pracy p. Francew powiada o miastach i miasteczkach, że „według składu ludności są one zawsze i oddawna polsko-rosyjsko-żydowskie. Jedynie skład ludności włościańskiej, od wieków osiadłej na ziemi ojców i dziadów, decyduje o charakterze kraju pod względem etnograficznym. Oto dlaczego na mapie naszej nie określamy osobno ani wyznaniowego, ani etnograficznego charakteru miast, miasteczek i osad“.

Choć więc praca p. Francewa nosi tytuł ogólny „Mapy ludności prawosławnej i rosyjskiej na Rusi Chełmskiej“ i chociaż powinna mieć na celu scharakteryzowanie całego kraju, jednakowoż z tekstu samej broszury okazuje się, że pod uwagę wzięto jedynie ludność wiejską. Miasta i miasteczka zostały opuszczone.

Weźmy miasto Biłgoraj. Ilu mieszkańców liczył Biłgoraj przed ukazem tolerancyjnym? ilu prawosławnych? ilu katolików?—niewiadomo. Ilu mieszkańców z liczby prawosławnych przeszło na wiarę katolicką? ilu było katolików i prawosławnych w dniu 1 stycznia 1906 r.?—niewiadomo.

Miasto Krasnystaw również żadnej statystyki nie posiada. Ani Lubartów, ani przedmieścia Zamościa, ani nawet Chełm, desygnowana stolica gubernii.

Natomiast inne miasta, wbrew uczynionej przez p. Francewa zapowiedzi, zostały w tabelach uwzględnione i otrzymały cyfry ludności, podzielonej według wyznań; do takich miast należą: Biała, Radzyń, Międzyrzec, Włodawa, Parczew, Tomaszów, Hrubieszów, Zamość. W każdym razie jednak mają one pozostać martwą liczbą i „charakter ich wyznaniowy“ nie będzie „określany osobno na mapie“.

Miasteczko jest bardziej skupionem i bardziej rozwiniętem ogniskiem życia społecznego. Rolnicy-mieszczanie siedzą w miasteczkach i osadach również „od wieków na ziemi ojców i dziadów“ i orzą zagon ojcowski; jeżeli poza tem trudnią się oni rzemiosłem, to ta okoliczność nie pozbawia ich praw obywatelskich na ich rodzinnej ziemi. I chyba p. Francew nie wskaże takiej pracy statystycznej, gdzieby w obliczeniach brano poza nawias ludność miast i miasteczek. Specyalnie zaś tego rodzaju system wyłączania nie może być dopuszczalny w pracy, która ma stanowić niejako spis ludności pod względem wyznaniowym i etnogra-

ficznym w celu wykazania sposobem graficznym na mapie, jaki żywioł w jakich miejscowościach przeważa.

To też mapy p. Francewa nie odpowiadają istotnemu stanowi rzeczy.

Nie dość jednak na tem, że dane statystyczne, zbierane przez „duchownych prawosławnych“ i „nauczycieli szkół cerkiewnych“ okazały się wątpliwe i nieścisłe. Nawet przy układaniu map p. Francew nie zadawalnia się objektywnem zestawieniem wyników zebranej i podanej przezeń statystyki, lecz używa pewnych metod, które z punktu widzenia wymagań sumiennej i ścisłej pracy naukowej są niedopuszczalne.

W swej mapie wyznaniowej p. Francew użył sześciu oznaczeń: 1) gminy, wykazujące niżej 10% ludności prawosławnej, 2) gminy, zawierające od 10 do 20% ludności prawosławnej, 3) od 20 do 30% ludności prawosławnej, 4) od 30 do 50%, 5) od 50 do 70%, wreszcie 6) od 70 do 100% ludności prawosławnej. Skala rozległa, i zdawałoby się, że ścisłość graficznego przedstawienia stosunku wyznaniowego ludności prawosławnej do ogółu ludności — jest zapewniona. Jednakowoż p. Francew uznał za właściwe, aby wszystkie te sześć kategoryi zamalować jednym i tym samym zielonym kolorem, zmieniając jedynie ilość i kierunek kreskowania. Rezultat jest taki, że na swej mapie wyznaniowej p. Francew posiada jeden, jedyny kolor, który z silniejszem lub słabszem natężeniem barwy pokrywa całą mapę. Otrzymujemy rodzaj złudzenia optycznego, rodzaj specyficznej fata-morgana: wszędzie ludność prawosławna, pokrywa ona całą mapę jednolitym kolorem (porównaj załączone mapy p. Francewa).

Jeżeli jednak zwrócimy uwagę na to, że jedynie dwie ostatnie kategorye oznaczeń obejmują te gminy, które zawierają przewagę ludności prawosławnej (są to gminy zawierające odsetek 50—70% oraz odsetek 70—100% ludności prawosławnej), wówczas spostrzeżemy, że w pozostałych czterech kategoryach odsetek ludności prawosławnej stanowi mniejszość.

Gdy zaś, dla odróżnienia od tych gmin, w których ludność prawosławna stanowi większość, pociągnąć odmiennym kolorem te gminy, w których ludność ta znajduje się w mniejszości, t. j. w pierwszych czterech kategoryach oznaczeń i jeżeli tym sposobem chemicznie odbarwić mapę p. Francewa, wówczas otrzymamy niespodziewane wyniki.

Rzuci się nam w oczy odrazu, że mapa p. Francewa może wykazać w gubernii Lubelskiej jedynie 13 gmin, w których we-

Mapa Prof. Francewa należycie kolorowana.

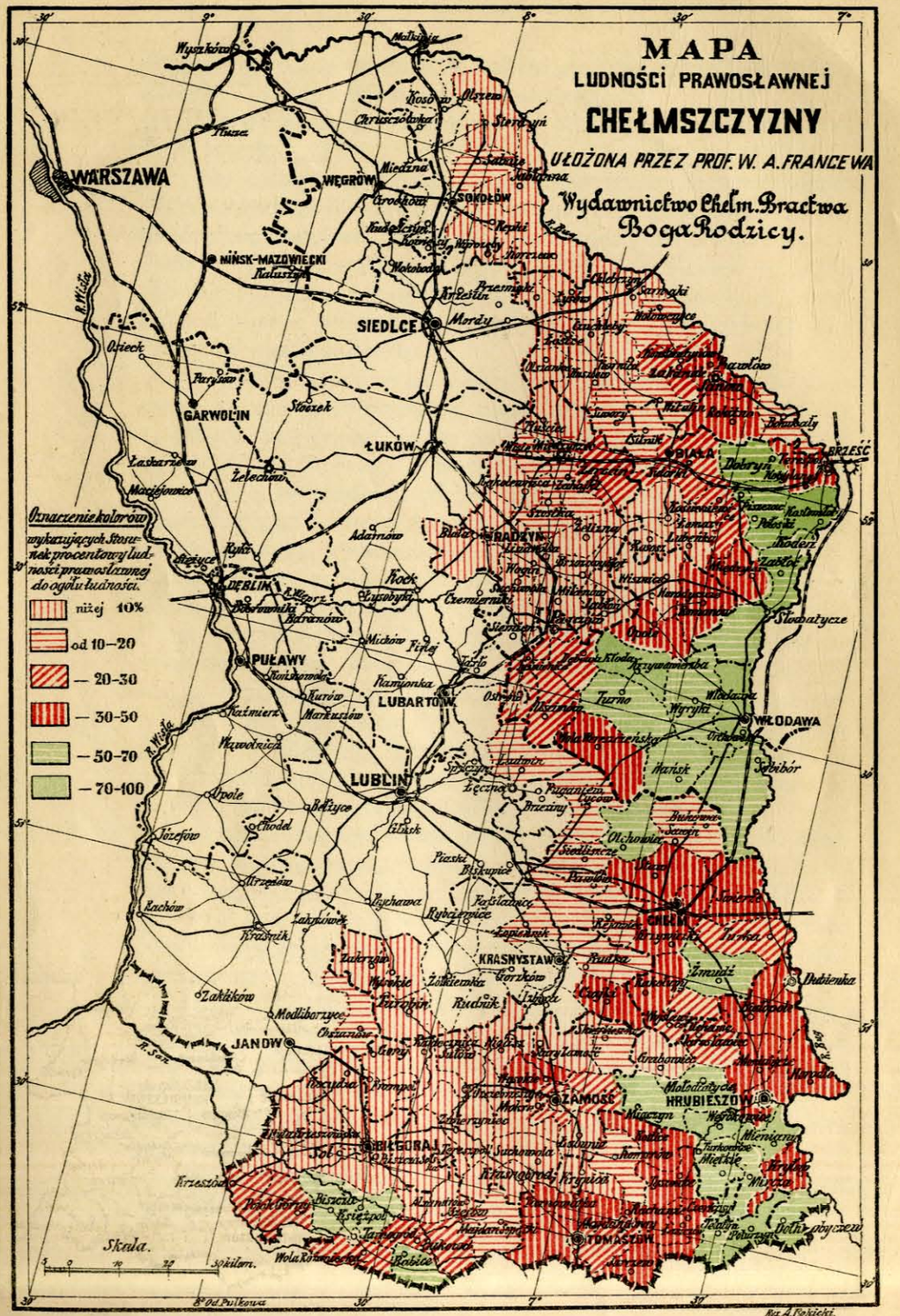

Mapa Prof. Francewa niewłaściwie kolorowana.

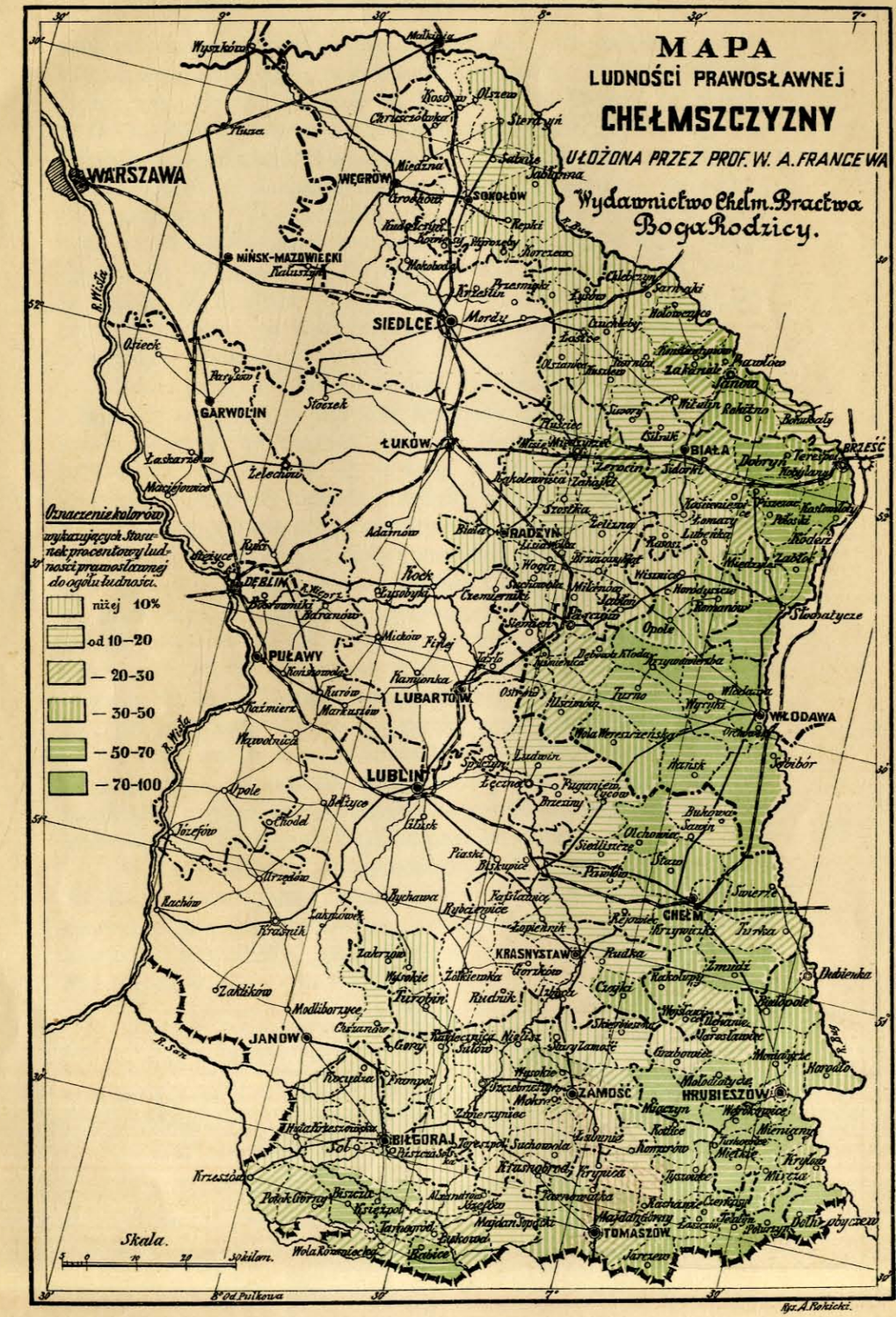

dług załączonej statystyki odsetek ludności prawosławnej ma jakoby przewyższać 50% ludności. Są to gminy: 1) Mołodziatycze, 2) Miączyn, 3) Werbkowice, 4) Mieniany, 5) Miętkie, 6) Mircza, 7) Dołhobyczew — w powiecie Hrubieszowskim; 8) Poturzyn, 9) Telatyn — w powiecie Tomaszowskim; 10) Biszcza, 11) Babice, 12) Księżpol — w powiecie Biłgorajskim i 13) Żmudź — w powiecie Chełmskim. W gubernii Siedleckiej według statystyki p. Francewa mapa jest w stanie wykazać jedynie 11 takich gmin. Są to gminy: 1) Włodawa, 2) Wyryki, 3) Krzywowierzba, 4) Turno, 5) Hańsk, 6) Sobibór — w powiecie Włodawskim, oraz 7) Dobryń, 8) Piszczac, 9) Kostomłoty, 10) Zabłoć i 11) Sławatycze — w powiecie Bialskim.

Rzuci nam się również w oczy i to zjawisko nader charakterystyczne, że gminy te nie leżą wszystkie obok siebie i że nie stanowią zwartego terytoryum, lecz że rozrzucone są na znacznej przestrzeni, nie stykają się ze sobą i porozdzielane są takiemi gminami, w których ludność katolicka stanowi większość.

Okazuje się zatem, że odbarwiona mapa p. Francewa w sposób poglądowy stwierdza najwymowniej, że na terytoryum, mającem utworzyć projektowaną gubernię Chełmską, chociaż trafiają się gdzieniegdzie okolice z przewagą ludności prawosławnej, to jednak miejscowości takie nigdzie nie stanowią większej, zwartej przestrzeni, tak że wykrojenie z nich takiego obszaru, któryby ze względu na skład ludności prawosławnej mógł uchodzić za dzielnicę prawosławną, okazuje się rzeczą zgoła niemożliwą.

I ponieważ wioski z ludnością prawosławną wciąż krzyżują się z gminami i wioskami, mającemi wyraźną przewagę ludności katolickiej, ogólna cyfra ludności w projektowanej gubernii daje przewagę ludności katolickiej nad prawosławną.

Według naszych przypuszczalnych obliczeń (patrz tablicę № III), na terytoryum projektowanej gubernii Chełmskiej według ostatniego projektu rządowego, ustalającego jej granice, ludność katolicka wynosiłaby 362.976 głów, zaś ludność prawosławna 274.229 głów.

TABLICA № III.

Statystyka katolików i prawosławnych

na terytoryum projektowanej gubernii Chełmskiej.

Wykaz miast i gmin	Katolicy	Prawosławni
Gub. LUBELSKA.		
Pow. Chełmski		
m. Chełm	4.369	4.249
gm. Bukowa	4.731	2.614
„ Wojsławice	4.399	3.538
„ Żmudź	2.084	5.097
„ Olchowiec	2.201	6.162
„ Krzywiczki	4.656	4.381
„ Pawłów	6.306	1.388
„ Rakołupy	3.973	3.909
„ Rejowiec	4.186	2.278
„ Swierże	5.247	4.052
„ Staw	4.837	4.223
„ Turka	3.003	9.880
„ Cyców	5.098	4.032
Razem	55.090	55.804
Pow. Zamojski.		
m. Zamość	4.526	199
gm. Wysokie	5.040	2.563
„ Zamość	6.164	4.051
„ Skierbieszów	4.514	1.680
„ Łabunie	6.398	169
„ Suchowola	5.926	800
Razem	32.568	9.462
Pow. Tomaszowski.		
m. Tomaszów	3.192	1.147
gm. Majdan Górny	5.290	2.224
„ Komarów	7.791	2.331
„ Jarczów	2.483	2.904
„ Rachanie	4.224	3.886
„ Czerkasy	3.114	4.283
„ Telatyn	2.556	5.372
„ Poturzyn	919	5.436
„ Kotlice	4.246	3.066
„ Tyszowce	4.874	5.015
„ Tomaszów	4.511	3.472
Razem	43.200	39.136

Wykaz miast i gmin	Katolicy	Prawosławni
Pow. Biłgorajski.		
m. Biłgoraj	3.945	475
gm. Babice	2.524	5.689
„ Biszcza	2.942	4.679
„ Wólka Różaniecka	4.190	1.588
„ Księżpol	2.141	6.278
„ Potok Górny	6.333	3.255
„ Tarnogród	2.133	1.202
„ Krzeszów	4.871	2.458
Razem	29,079	25.624
W całych gminach na terytoryum gubernii Lubelskiej zamieszkuje	206.954	185.497
Z niecałych gmin na terytoryum gubernii Lubelskiej podług cyfr p. Francewa podlegają wyłączeniu:		
w powiecie **Lubartowskim**	371	1.678
„ **Chełmskim**	857	1.231
„ **Zamojskim**	5.905	1.449
„ **Krasnostawskim**	5.230	6.214
„ **Tomaszowskim**	4.965	4.303
„ **Biłgorajskim**	12.340	4.562
Łącznie w gminach niecałych	29.668	19.437
Ogółem więc na Lubelskiem terytoryum gub. Chełmskiej zamieszkuje	**236.622**	**204.934**
Gub. SIEDLECKA.		
Pow. Konstantynowski.		
gm. Bohukały	6.853	—
„ Rokitno	3.431	1.577
„ Janów	2.161	—
„ Pawłów	2.711	1.479
„ Zakanale	3.879	1.219
„ Swory	3.249	—
„ Huszlew	5.813	274
„ Witulin	3.043	953
Razem	31.140	5.502

Wykaz miast i gmin	Katolicy	Prawosławni
Pow. Bialski.		
(cały)	43.493	22.089
Pow. Włodawski.		
m. Włodawa	2.088	218
gm. Wola Wereszczyńska . . .	3.138	3.887
„ Wyryki	2.062	5.066
„ Hańsk	1.223	3.101
„ Horodyszcze	6.752	238
„ Krzywowierzba	935	4.097
„ Opole	2.871	2.005
„ Ostrów (osada)	3.755	149
„ Romanów	2.416	3.643
„ Sobibór	2.176	9.475
„ Turno	2.170	2.388
„ Uścimów	4.443	1.777
Razem	33.949	36.044
Pow. Radzyński.		
gm. Żerocin	2.798	1.193
„ Zahajki	4.568	868
Razem	7.366	2.061
Łącznie w całych gminach wydzielanego z gub. Siedleckiej terytoryum.	115.948	65.696
Z niecałych gmin według projektu rządowego ma być odłączone:		
z powiatu **Konstantynowskiego** . .	1.839	586
„ **Radzyńskiego**	7.325	1.324
„ **Włodawskiego**	1.242	1.689
Łącznie w gminach niecałych .	10.406	3.599
Ogółem więc na Siedleckiem terytorym gub. Chełmskiej zamieszkuje .	**126.354**	**69.295**
Na całem terytoryum projektowanej gubernii Chełmskiej zamieszkuje . .	**362.976**	**274.229**

Tablica ta ułożona została w ten sposób, iż wyliczenia dla gmin całych podaliśmy na podstawie danych statystycznych, przytoczonych w poprzedniej naszej broszurze. Ponieważ jednak nie jesteśmy w posiadaniu danych statystycznych o zaludnieniu i stosunkach wyznaniowych poszczególnych wsi i osad na omawianem terytoryum, przeto dla gubernii Siedleckiej ludność, zamieszkałą w niecałych gminach, podajemy za projektem rządowym,—dla gubernii Lubelskiej zaś—wobec tego, że projekt rządowy podaje tylko sumaryczne dane dla całych terytoryów powiatowych—podajemy te dane za broszurą p. Francewa, co ostatecznie wobec tylko wypadkowej niezgodności tych dwóch źródeł, jak to już stwierdziliśmy, wychodzi na jedno. Zauważyć nadto należy, iż dla powiatu Tomaszowskiego projekt rządowy dotychczas jeszcze nie ustalił granic wydzielenia i zadowolnił się określeniem, że wydzielona zostanie „część gminy Tarnawatka". Jakie wioski i osady mają być wydzielone z tej gminy, niewiadomo. Z tego też względu dla wyliczenia ilości prawosławnych i katolików, zamieszkałych na tem niewiadomem terytoryum, użyliśmy metody następującej: z ogólnej cyfry prawosławnych i katolików, zamieszkałych na terytoryum powiatu Tomaszowskiego, którą projekt rządowy określa na 44.887 i 37.608, odjęliśmy tę ilość prawosławnych i katolików, która zamieszkuje całe gminy w tym powiecie, która to ilość według broszury p. Francewa wynosi dla prawosławnych 40.584, a dla katolików 32.643; w ten sposób dla tego powiatu ilość prawosławnych w niecałych gminach wynosi 4.303 a ilość katolików — 4.965. Naturalnie, że wyliczenia, w tej tablicy zawarte, są przypuszczalne.. Z góry powiedzieć trzeba, że są one dokonane z pokrzywdzeniem ludności katolickiej, gdyż dla niecałych gmin, w których jednak zamieszkuje przeszło 70.000 ludności, przyjęliśmy niekorzystne dla niej dane projeku rządowego lub broszury p. Francewa; stwierdzić jednak należy, iż są one niewątpliwie bliższe prawdy i lepiej charakteryzują stosunki wyznaniowe w t. zw. „Chełmszczyźnie", niż to czyni projekt rządowy, lub p. Francew wraz ze swymi współpracownikami.

Projekt rządowy wykazuje na omawianem terytoryum 114.410 żydów, oraz 28.436 protestantów i innych wyznań. My cyfr tych podać nie możemy, gdyż odnośne dane statystyczne dotyczą jedynie całych gmin. Zresztą rubryki te nie posiadają wielkiego znaczenia dla sprawy wyodrębnienia Chełmszczyzny i dlatego pominęliśmy je zupełnie w załączonej tablicy № III.

Granice projektowanej gubernii Chełmskiej oznaczone są na mapie, załączonej na końcu niniejszej broszury.

2. *Statystyka narodowościowa w pracy p. Francewa.*

Przekonaliśmy się, że wszelkie usiłowania p. Francewa, zmierzające ku temu, aby dowieść, że w Chełmszczyźnie wśród ludności elementem silnie przeważającym jest ludność prawosławna, chybiły najzupełniej.

Przekonał się o tem i sam autor, i dla tego też we wstępie do swej pracy zaznacza, że do wyznania ludności nie należy przywiązywać żadnej wagi. Natomiast wysunięty został przez p. Francewa element narodowościowy. Do wyznaniowych tablic statystycznych dodaną została jeszcze jedna z nagłówkiem: „jakim językiem mówi rdzenna ludność w dobie obecnej?“ i na podstawie danych, zawartej w tej rubryce, opracowaną została druga mapa prof. Francewa, dotycząca terytoryum „Rusi Chełmskiej“ i wykazująca rozmieszczenie ludności według języka. Szemat owego podziału obejmuje pięć rubryk: 1) język rosyjski czy rusiński („ruskij“), 2) przewaga języka rosyjskiego, 3) $^1/_2$ rosyjskiego, $^1/_2$ polskiego, 4) przewaga polskiego, 5) język polski.

Zanim rozpatrzymy ten materyał, jaki podał p. Francew w swej „językowej“ rubryce, nie możemy się powstrzymać od zrobienia kilku uwag co do samej zasady określenia „narodowości“ ludności, zamieszkałej na terytoryum Chełmszczyzny, przy pomocy kryteryum „językowego“.

Przedewszystkiem należy stwierdzić, że w państwie rosyjskiem urzędy statystyczne nigdzie nie zbierają statystyki „narodowościowej“, lecz jedynie statystykę „wyznaniową“. Wiadomą jest rzeczą, że statystyka „narodowościowa“ należy do najtrudniejszych zagadnień statystyki państwowej i że nawet państwa, bardzo zaawansowane na polu statystyki, nie zawsze mogą się zdobyć na dokładną statystykę narodowościową. Im niższy jest stan oświaty wśród ludności, tem trudniejszem jest segregowanie jej według narodowości. Zbieranie tej statystyki wymaga dużej sumienności, inteligencyi i kompetencyi odnośnych organów statystycznych, tembardziej że przy zbieraniu danych wyznaniowych lub narodowościowych względy uboczne grają większą rolę, niż w innych wypadkach. Jeżeli ludność włościańska posiada swój język odrębny, zaś mieszkańcy miast i wogóle klasy wyższe posługują się

innym językiem, jeżeli ogół ludności używa naprzemian dwóch języków i segregacya „językowa“ nie odpowiada stosunkom „narodowościowym“, wówczas trudności dla statystyka wzrastają w sposób niepomierny i zdobycie dokładnej statystyki „narodowościowej“ na podstawie kryteryum „językowego“ staje się rzeczą zupełnie niemożliwą.

Specyalnie zaś Chełmszczyzna, kraj, w którym przez długie wieki mieszkały dwie narodowości, zespolone pod względem wyznaniowym skutkiem unii kościelnej, kraina, w której skutkiem niskiego stanu oświaty uświadomienie narodowościowe nie zróżniczkowało ludności, natomiast element wyznaniowy, skutkiem krwawych dziejów kościoła unickiego, wysunął się na plan pierwszy i on to właściwie decydował o przynależności do jednej lub drugiej narodowości—Chełmszczyzna jest krajem, który nie może ustalić i zdefiniować swej statystyki „narodowościowej“ na podstawie danych co do języka, jakim się dana ludność posługuje. Tego rodzaju koncepcya nie wytrzymuje żadnej krytyki i to rozumie każdy, kto zna stosunki miejscowe danego kraju, kto zna jego przeszłość i położenie obecne.

Pomimo to jednak p. Francew usiłował zgromadzić materyał, aby zdobyć dane, dotyczące języka, jakim posługuje się ludność na terytoryum Chełmszczyzny.

Rozpatrując bliżej materyał, zamieszczony przez p. Francewa w rubryce, mającej określić „jakim językiem mówi rdzenna ludność w dobie obecnej“,—przekonywujemy się przedewszystkiem, że co do wielu bardzo miejscowości brak absolutnie wszelkich danych. Istnieją całe gminy, w których zanotowano zaledwie parę miejscowości z liczby kilkunastu kolonii, wsi i osad, wchodzących w skład gminy. Do takich gmin należą: Huta Krzeszowska (w powiecie Biłgorajskim), Skierbieszów (w powiecie Zamojskim), Turobin (w powiecie Krasnostawskim) i wiele innych. W pozostałych gminach braki są również bardzo duże. Ogółem p. Francew w tablicach swych wylicza 2.144 miejscowości. Z tej liczby co do 1.481 miejscowości podaje pewne uwagi, dotyczące języka, zaś co do 663 miejscowości nie podaje żadnych danych. Jednem słowem 30,97% miejscowości zostało zupełnie pominiętych w statystyce „językowej“ p. Francewa. Jeżeliby te 30,97% nieokreślonych zupełnie miejscowości zaliczyć do tej lub innej grupy językowej, zmieniłoby to najzupełniej ten układ ludności według języka mieszkańców, który usiłuje podać p. Francew i obróciłoby w niwecz jego mapę.

Z pośród tych miejscowości, które zostały uwzględnione przez p. Francewa i jego współpracowników, ogromna liczba nie zawiera dokładnych cyfrowych danych co do języka mieszkańców. Zupełnie inaczej była zbierana przez „pracowników miejscowych“ statystyka wyznaniowa; tam wszędzie katolicy byli dokładnie oddzieleni od ludności prawosławncj, byli obliczeni jedni i drudzy. Tu jednak ci sami pracownicy nie mogli, czy nie chcieli dowiedzieć się, jakim językiem mówią ci sami ludzie.

W swej rubryce „językowej“ pan Francew co do całego szeregu miejscowości zadawalnia się tego rodzaju określeniami: „mówią po polsku i po rusku“; „po rusku starzy, po polsku reszta“; „większość—po rusku“; „po rusku prawosławni (49 d.) i starsze pokolenie; po polsku i po rusku — młodzież“; „po polsku (starzy gdzieniegdzie mówią jeszcze po rusku)“.

Czy na podstawie tego rodzaju informacyj i wskazówek można wiedzieć, jaki jest podział ludności według języka i czy na tego rodzaju podstawie można sumiennie opracować mapę językową danej ludności?

A trzeba się zastrzedz, że procent miejscowości, co do których istnieją tego rodzaju nieścisłe i wątpliwe dane, jest olbrzymi. Z ogólnej liczby 2.144 miejscowości, wymienionych przez p. Francewa, co do 237 miejscowości istnieją takie właśnie luźne i nic nie mówiące wskazówki, jak te, że mówią „po polsku i po rusku“, że „po rusku mówi starsze pokolenie, po polsku młodzież“, lub wreszcie że „gdzieniegdzie starzy mówią jeszcze po rusku“.

Zatem co do 237 miejscowości podane są dane niedokładne i zgoła nie wystarczające dla jakichkolwiek obliczeń, że zaś co do 663 miejscowości p. Francew nie podał żadnych danych, ogółem zatem co do 900 miejscowości nie zdobył p. Francew dokładniejszych danych statystycznych. Stanowi to 41,97% ogólnej liczby wszystkich miejscowości, wyszczególnionych w pracy p. Francewa. Czy więc wobec tego możliwem było ułożenie mapy językowej?

Pozostałe 58,03% miejscowości, co do których p. Francew przypuszczał, że zdobył nieco dokładniejsze dane, zawierają informacye według następujących wzorów: „po rusku 344 d., po polsku 46 d.“; „po rusku 214 d., po polsku 50 d.“; „po rusku 178 d., po polsku 168 d.“; „po rusku 80 d., po polsku 81 d.“; „po rusku 6 d., po polsku 47 d.“ i t. d. i t. d. Litera „d.“ oznacza cyfrę „domów“, gdyż w dwóch miejscach w swych tablicach pan

Francew wyraźnie to zaznaczył [1]). Tego rodzaju statystyka, aby obliczać ludność według domów, stanowi jednak szkopuł nieprzezwyciężony, skoro chodzi o zestawienia ogólniejsze. Posiadając cyfry, dotyczące „domów“, nie możemy ustalić cyfry ich mieszkańców.

Jeżeli poddać analizie cyfry „domów“, wykazywane przez pana Francewa i jeżeli ilość mieszkańców dzielić przez ilość owych „domów“, wówczas otrzyma się cyfry bardzo rozmaite. Okaże się, że na jeden „dom“ przypada 13 mieszkańców, w innych wypadkach 10, 5 lub 4.

We wsi Makarówka (gmina Swory, powiat Konstantynowski) obliczono 350 mieszkańcow, samych katolików, z tej liczby po rusku mówić ma 238 rodzin, a po polsku 34, razem 272, czyli na rodzinę wypada zaledwie $1^1/_3$ dusz.

We wsi Jamszczyzna (gmina Wola Różaniecka, powiat Biłgorajski) statystyka p. Francewa wykazuje 80 katolików i 217 prawosławnych. Z tego 178 domów mówi po rusku, zaś 168 domów—po polsku. Czyli z tego wynikałoby, że 297 ludzi mieszka w 346 domach, to jest po 0,8 w każdym domu.

W kolonii Aleksandrówka (gmina Olchowiec, powiat Chełmski), p. Francew nie wskazuje ani liczby katolików, ani prawosławnych. Jedynie w rubryce przedostatniej zaznaczono, że prawosławnych pozostało tam 54 osoby. Zaś w rubryce językowej znajdujemy obliczenie następujące: „po rusku — 3%, po polsku — 13%, po niemiecku — 84%“. Jakim sposobem p. Francew mógł podzielić niewiadomą ogólną liczbę mieszkańców na procenty, niepodobna odgadnąć.

Bez względu na to, że jedynie co do 58,03% miejscowości p. Francew zebrał od swych współpracowników pewne dane, dotyczące języka mieszkańców i bez względu na to, że znoszone mu informacye nie dotyczyły liczby mieszkańców, lecz liczby „domów“, co przy bliższem zbadaniu wykazało zupełną rozbieżność i fantastyczność tych cyfr, — mimo to wszystko p. Francew uznał za możliwe sporządzenie na podstawie tego materyału etnograficznej, językowej mapy ludności, zamieszkałej na terytoryum Chełmszczyzny.

---

[1]) W Tarnogrodzie (gmina Sól, powiat Biłgorajski) „po rusku 99 **domów**“ oraz w Janostrowie (gmina Białopole, powiat Hrubieszowski) „po rusku 19 **domów**“.

Znów jednak p. Francew opuścił miasta i miasteczka i unicestwił je na swej mapie. W tablicach p. Francewa miasta i miasteczka w rubryce językowej nie zawierają żadnych danych. Jakim językiem mówi ludność Biłgoraja, Hrubieszowa, Zamościa, Krasnegostawu, Lubartowa, nawet Chełmu — zgoła niewiadomo. Mapa językowa p. Francewa usunęła zupełnie z pod obrachunku ludność miast i miasteczek. Te tysiące mieszkańców, które zostały pominięte na mapie graficznej, mającej wykazać stosunek wzajemny ludności pod względem językowym, sprawiły, że mapa p. Francewa jest zupełnie nieprawdziwą.

Poza tem jednak jeszcze mapa jest fałszywą, gdyż nie odpowiada nawet tym danym, które p. Francew wykazał w swych tablicach.

W mapie swej p. Francew użył czterech oznaczeń: gminy całkowicie ruskie, gminy z przewagą ludności ruskiej, gminy na połowę polskie i wreszcie gminy z mniejszością ruską.

Przy osadzie Łosice (powiat Konstantynowski) w rubryce językowej p. Francew zaznaczył: „po rusku 75, po polsku 80 domów". Tymczasem na mapie p. Francew zaznaczył terytoryum Łosic, jako posiadające „przewagę ludności ruskiej".

Gminę Witulin (z tegoż powiatu) p. Francew zaliczył również do gmin z przewagą ruską, tymczasem obliczenia wykazują co następuje: gmina liczy 28 wiosek i folwarków, z tego jedynie w sześciu mówią po rusku (w tej liczbie w klasztorze w Leśnej); liczba mówiących po rusku wynosi 1.454 na ogólną liczbę 3.923. Przy 21 wioskach z 1.125 mieszkańcami niema oznaczenia żadnego. Ci niewiadomi są wyłącznie katolikami, zresztą w innych wypadkach sam prof. Francew nieoznaczonych uważa za polaków. Ogółem w gminie Witulin wypada około 1.700 mówiących po polsku. Zatem możnaby gminę tę zaliczyć najwyżej do kategoryi trzeciej: gmin na połowę ruskich, na połowę polskich, nigdy zaś do gmin z przewagą ruską, jak to uczynił p. Francew na swej mapie.

W gminie Pawłów, w powiecie Chełmskim, z liczby 20 miejscowości w czterech tylko zaznaczył p. Francew przewagą mówiących po rusku. Ogólna liczba prawosławnych wynosi 18,25%. Obrachunek liczbowy wykazuje: mówiących po polsku 2,925, po rusku 2.444, niewiadomych 2.746. Nie ulega żadnej wątpliwości, że w gminie Pawłów język polski przeważa, p. Francew jednak zaliczył ją do gmin z przewagą ruską.

W gminie Rzepki, w powiecie Sokołowskim, na 5,654 mieszkańców w jednej tylko wsi istnieją trzy rodziny, mówiące po rusku. Pan Francew na swej mapie zaliczył gminę Rzepki nie do gmin polskich, lecz do gmin z „mniejszością ruską".

Przykłady te dostatecznie zupełnie charakteryzują mapę pana Francewa. Wystarcza jeszcze nadmienić, że i tę mapę pan Francew wymalował jednym tylko kolorem, dzięki czemu otrzymuje się złudzenie, że jeden tylko język tu panuje, z pewnem tylko natężeniem lub osłabieniem tej jednolitości.

III. Konkluzya.

Rozważyliśmy cyfry projektu rządowego, dotyczącego wyodrębnienia Chełmszczyzny i wniesionego pod obrady Izby Państwowej. Przekonaliśmy się, że cyfry projektu rządowego oparte zostały nie na cyfrach oficyalnych urzędów statystycznych, lecz na prywatnej publicacyi p. Francewa, wydanej nakładem kongregacyi religijnej.

Rozpatrzyliśmy wszystkie braki i błędy statystyki pana Francewa i dowiedliśmy, że te dane, jako niekompletne, nieścisłe, tendencyjne i w większości wypadków sprzeczne ze sobą, nie mogą stanowić żadnego kryteryum, zasługującego na uwagę.

Skonstatowaliśmy, że wyznaniowa mapa p. Francewa, w należyty sposób odbarwiona, stwierdziła w sposób poglądowy, że na terytoryum Chełmszczyzny gminy z przewagą ludności prawosławnej nigdzie nie stanowią zwartego terytoryum i że skutkiem tego wykrojenie jakiegokolwiek jednolitego terytoryum z przewagą ludności prawosławnej, jest zupełnie niemożliwe.

Przekonalismy się, że dla sporządzenia mapy językowej Chełmszczyzny p. Francew nie był w stanie zgromadzić dostatecznego materyału i że usiłowanie sporządzenia takiej mapy wykazało sprzeczności nawet względem tego materyału, który pan Francew zamieścił w swych tablicach.

Wreszcie nawet niedokładne cyfry p. Francewa wykazały, że na terytoryum nowej gubernii w granicach, ustalonych przez ostatni proiekt rządowy, wśród ogólnego składu ludności, ludność katolicka jest elementem silnie przeważającym.

Słowem, analiza cyfr projektu rządowego i pracy p. Francewa dowiodła, że cel ostateczny autorów projektu, aby „wytworzyć nową gubernię, która według swego składu ludności będzie niewątpliwie gubernią rosyjską“ jest przedsięwzięciem zgoła niewykonalnem. Stwierdzając ten fakt na podstawie obliczeń cyfrowych, niniejsza broszura statystyczna spełniła swe zadanie.
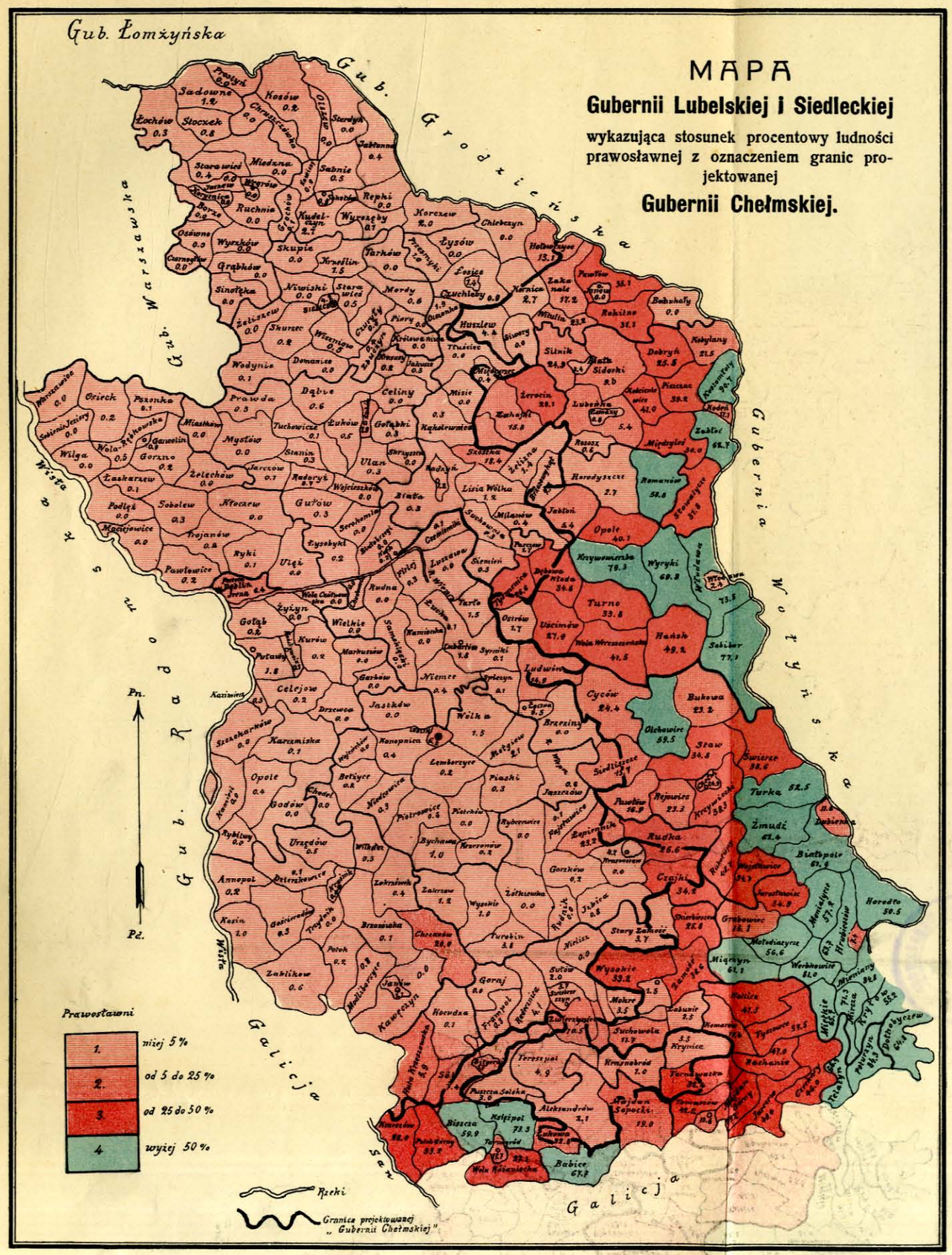
BIBLIOTEKA UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO
76090